

**W.RADLOFF'UN "OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY" ADLI
ESERİNDE GEÇEN KAZAK VE KIRGIZ LEHÇELERİNE AİT SESLER
İLE ÇAĞDAŞ KAZAK VE KIRGIZ LEHÇELERİNDEKİ SESLER***

Ufuk Deniz AŞÇI**

ÖZET

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy'deki ve çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerindeki sesler hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Üçüncü bölüm ise konu ile ilgili bir kaynakçadan oluşmaktadır.

**THE COMPOSITION OF W. RADLOFF'S WORK NAMED "OPIT SLOVARYA
TYURKSKİH NAREÇİY" AND SOUNDS IN THE WORDS GIVEN WHICH
BELONG TO KYRGHYZ AND KHAZAK TURKISH**

ABSTRACT

There are three chapters in this article. In first chapter, data were given about the dictionary named Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy. In second chapter, some evaluations were made about the composition of the dictionary named Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy and sounds in the words given which belong to Kyrgyz and Khazak Turkish. In third chapter, a bibliography was given about the theme of this text.

ANAHTAR KELİMELER

*W. Radloff, Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Kazak lehçesi,
Kırgız lehçesi, Sesler.*

KEY WORDS

*W.Radloff, Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Khazak Turkish,
Kyrgyz Turkish, Sounds.*

Makalenin içeriğini, "Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi)'deki Kazak ve Kırgız lehçelerine ait kelimelerdeki seslerin, çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerindeki seslerle karşılaştırması oluşturmaktadır.

---

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü tarafından (nu: 2002/040) desteklen *W. Radloff'un "Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Kırgız ve Kazak Lehçelerine Ait Kelimelerin İncelenmesi* adlı doktora tezinden alınmıştır.

** Araştırma Görevlisi, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Ayrıca, Radloff'un sözlüğü hakkında bilgilerin olduğu ve sözlük hakkında yapılan çalışmalardan bahsedilen bir bölüm ve kaynakça da makaleye eklenmiştir.

I. W. RADLOFF'UN SÖZLÜĞÜ (*OPIT SLOVARYA TYURKSKIH NAREÇİY*)

1859 yılında Altay bölgesindeki Barnaul şehrine yerleşmeden önce, Radloff'un yapmayı plânladığı çalışmalar kafasında şekillenmişti. Bu plâna göre, önce bölgedeki Türk toplulukları arasında derlemeler yapacak, sonra yaptığı derlemelerdeki kelimelerden yararlanarak lehçelerin sözlüğünü hazırlayacak ve nihayetinde de lehçelerin karşılaştırmalı gramerini yazacaktı. 1859-1871 yılları arasında derlemeleri yapmış ve plânının ilk safhasını tamamlamıştır. Plânının ikinci safhasını oluşturan sözlük çalışmasını, **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi)** ismini verdiği sözlüğünü 1893-1911 yılları arasında yayımlayarak gerçekleştirmiştir.

Radloff önce sözlüğüne, sadece derlediği malzemelerdeki kelimeleri almıştır. Sonraları sürekli ilâveler ve düzeltmeler yaparak eserini genişletmiştir. Yazar, o devirlerde henüz başlangıç safhasında olan Eski Türkçe çalışmalarından, Orta Türkçe devrine ait dil yadigârlarından, Osmanlı, Çağatay sözlüklerinden, Budagov'un, Troyanskiy'in ve Nasırî'nin sözlüklerinden, İl'minskiy'in çalışmalarından, Giganov'un notlarından faydalanmış, buralardaki kelimelerle eserini genişletmiştir.

Sözlüğün ilk baskısı, her sayfası ikiye ayrılmış ve her sayfada iki sayfa numarası verilerek, dört cilt ve sekiz bölüm hâlinde yazılmıştır. Birinci cildin ilk bölümü 1893 yılında, S.Peterburg'da, İmparatorluk Bilim Akademisi'nde basılmıştır. Sözlüğün her sayfası ortadan bir çizgiyle ikiye ayrılarak numaralandırılmıştır. Bu numaralandırma şekline göre birinci cildin ilk bölümü 1-962, ikinci bölüm 963-1914 sayfalar arasındadır. İkinci bölüm de aynı yerde ve tarihte basılmıştır¹. Her cildin sonunda Arap alfabesiyle bir dizin verilmiştir. Birinci cildin sonundaki dizin 66 sayfadır.

İkinci cildin ilk bölümü ve ikinci bölümü 1899 yılında, S. Peterburg'da, İmparatorluk Bilim Akademisi'nde basılmıştır. Birinci bölüm 1-1052, ikinci

---

¹ V.V.Radlov, **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy**, Tom 1, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1893; **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy**, Tom 1, çast' 2, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1893.

bölüm 1053-1814 sayfalar arasındır. Cilt sonundaki Arap harfli dizin 64 sayfadır².

Üçüncü cildin birinci ve ikinci bölümü 1905 yılında, S.Peterburg'da basılmıştır. Birinci bölüm 1-1260 sayfalar, ikinci bölüm 1261-2204 sayfalar arasındır. Cildin sonundaki Arap harfli dizin 98 sayfadır³.

Dördüncü cildin ilk bölümü ve ikinci bölümü 1911 yılında, S.Peterburg'da basılmıştır. Birinci bölüm 1-1116 sayfalar, ikinci bölüm 1117-2230 sayfalar arasındır. Cildin sonundaki Arap harfli dizin 107 sayfadır⁴.

Radloff'un sözlüğünün ikinci baskısı 1960 yılında Gravenhage'da, üçüncü baskısı 1963'te Moskova'da yapılmıştır. Bu baskılar yukarıda ayrıntılı olarak tanıttığımız baskının fotomekanik usulle kopye baskısıdır ve dört cilt halindedir⁵.

Sözlükte üç dil kullanılmıştır. Kelimeler ve kelimelerin geçtiği örnekler ait oldukları Türk lehçeleriyle yazılmış; kelimelerin ve cümlelerin açıklamaları Rusça ve Almanca ile yapılmıştır.

Radloff, sözlüğünde kendine özgü bir alfabe sistemi kullanmıştır. Alfabesindeki harfler genelde Kiril kökenli, kısmen de Lâtin kökenli harflerden oluşmaktadır.⁶ Kökenlerini açıkladığı alıntı kelimeleri ise ait oldukları dillerin kendi alfabe sistemleriyle vermiştir (Arapça, Farsça ve Osmanlıca kelimelerde Arap alfabesini, Moğolca kelimelerde eski Moğol alfabesini kullanmıştır).

---

² V.V.Radlov, **age.**, Tom 2, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1899; **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy**, Tom 2, çast' 2, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1899.

³ V.V.Radlov, **age.**, Tom 3, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1905; **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy**, Tom 3, çast' 2, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1905.

⁴ V.V.Radlov, **age.**, Tom 4, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1911; **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy**, Tom 4, çast' 2, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1911.

⁵ W.Radloff, **Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte, 1-4**, Mouton Co., Gravenhage, 1960; V.V.Radlov, **Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy-Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt**, Proizvodstvenno-izdatel'skiy kombinat VINITI, Moskva, 1963.

⁶ Bu alfabede ünlüleri gösteren 17, ünsüzleri gösteren 35 harf kullanılmıştır.

Madde başında verdiği kelimenin hangi lehçeye ait olduğunu göstermek için, kelimenin hemen yanına parantez içinde o lehçeyi işaret eden kısaltmayı eklemiştir (Kir. (Kazak), Kkir (Kırgız), Alt. (Altay) gibi...). Eğer kelime bütün lehçelerde var ise kelimenin yanına Almanca “Alle Dialecte (bütün lehçelerde)” ifadesini yazmıştır. Kelimelerin anlamca aynı olduğu diğer lehçelere ait kelimeleri de parantez içinde, kelimenin yanında vermiştir. Kelimenin anlamca denkliklerini “=” işaretiyle belirtmiş, aynı işareti denk anlamdaki diğer lehçelerin kelimelerine göndermeler yapmak için de kullanmıştır. Türemiş Türkçe kelimelerin hemen karşısına kelimenin etimolojisini de vermiştir (Abayla – < abay + la ... gibi.). Fiil soylu kelimelerin karşısına kelimenin fiil olduğunu göstermek için “Almanca verb (fiil)” kelimesinin kısaltmasını (v) eklemiştir. İsim soylu kelimelerin karşısını boş bırakmıştır.

Sözlüğün birinci cildinin ilk bölümünde Rusça ve Almanca *Önsöz* (*Предисловіе, Vortwort, s.I-VII*), *Sözlükte Kullanılan Harfler ve Ses Değerleri* (*Буквы и ихъ Выговоръ, Die Buchstaben Und Ihre Aussprache, s.IX-XV*), *Kısaltmalar* (*Сокращения, Abkürzungen, s.XVI-XVIII*) başlıklı bölümler vardır. Yazar, kısaltmalar bölümünde, sözlüğü hazırlarken yararlandığı eserleri de vermiştir. Her cildin sonunda Arap harfli dizin vardır.

Sözlüğünün basım aşamasında, yaptıklarının, yapmak istediklerinin yanında yetersiz ve eksik kaldığını, çevresinin baskısı ile sözlüğü bu şekilde bastırıldığını, “*Buna Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi adını vermekle mükemmellik iddiasında bulunmadığımı göstermek istedim*”⁷ sözleriyle açıklayan Radloff, eserinin düzeltmelere ve eklemelere ihtiyacı olduğuna inanıyordu. Giganov’un **Tobol Tatarcası**, İl’minskiy’in **Kırgız Dili Malzemeleri**, Troyanskiy’in ve Nasrî’nin **Tatarca Sözlükleri** ve Budagov’un **Türk Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü** adlı eserlerini taramak bile onu “yeterlilik” açısından tatmin etmemiştir⁸. Aslında Radloff’un her kaynağı görme ve ondan yararlanma isteği, kendi derlediği malzemeleri ikinci plâna atmasına sebep olmuş, derlemelerindeki bazı kelimeleri sözlüğüne almamıştır.

Radloff, sözlüğüne aldığı Eski Türkçe ve Orta Türkçe devrine ait kelimelerde hatalar olduğunu sonraları kendi de fark etmiş, fakat o zamana kadar eser basıldığı için bu hataları düzeltme şansı olmamıştır. Bu hataların ilkini, Kutadgu Bilig’i Altay ağızlarını esas alarak okuduğu için yapmıştır.

⁷ A.Temir, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri**, TDK Yayınları, Ankara, 1991, s.97-98.

⁸ Adı geçen eserlerin tam künyesi için bkz: A.Temir, age, s.98.

İkinci hata ise Eski Türkçe devrine ait kelimelerde vardır. Henüz yeni başlayan Eski Türkçe ile ilgili çalışmalarda birtakım hatalar olması o zaman için normaldir. *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*'in en değerli yönü, Türk topluluklarından derlenen kelimelerdir⁹.

Bu sözlük hakkında çeşitli bilim adamlarının değişik dönemlerde bilimsel çalışmalar yapma plânları olmuştur. İlk ciddî teşebbüs 1926 yılında Bakü'deki Birinci Türkoloji Kongresi'nde yapılmıştır. Kongre kararı gereği, Rusya İlimler Akademisi, Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı ve Berlin İlimler Akademisi beraber bir komisyon kuracaklar, sözlükte ilâveler ve düzeltmeler yapacaklar ve bütün bunlardan sonra eseri yeniden basacaklardı. Bu niyetle W.Barthold (1926) ve Samoyloviç (1928) Türkiye'ye gelmişler ve raporlar hazırlamışlardır. Fakat çalışmaların Türkiye ve Almanya ayağında sorunlar çıkmış, 1927 yılında Rusya İlimler Akademisi bir komisyon kurarak başlanan işi devam ettirme kararı almıştır. Ne var ki bu sefer de Sovyet devlet politikasının baskısıyla bu komisyon dağıtılmış ve çalışmalar durdurulmuştur.

Radloff'un sözlüğü hakkında şimdiye kadar Türkiye'de kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Kısa tanıtımlar ve makalelerden oluşan çalışmalar ve içerikleri şunlardır: Şakir Ülkütaşır "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz" adlı makalesinde, Radloff'un sözlüğünü de tanıtmıştır¹⁰. Abdülkâdir İnan, "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi" adlı makalesinde, Radloff'un Proben III ve V. Ciltlerindeki Kırgız ve Kazak metinlerinden yola çıkarak, çağdaş yazı dilleri arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Metinde geçen kelimeleri makalesinin sonuna eklemiştir¹¹. Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap Fonetik*, adlı eserinin 287-330. sayfaları arasında değerlendirdiği Kırgız lehçesinin ses yapısında, malzeme olarak Radloff'un derlemelerinden ve Yudahin'in sözlüğünden yararlanmıştır. Ses bilgisinin etraflıca anlatıldığı bu bölüm Radloff'un derlemelerinden yararlanılarak hazırlanan kapsamlı çalışmalardan biri olmuştur¹². Hasan Eren'in "Wilhelm Radloff ve Türk Diyalektleri Sözlüğü" adlı makalesinde, sözlüğün hazırlanışı anlatılmış ve tanıtımı yapılmıştır. Eserdeki bazı hataların ve eksikliklerin yer

⁹ Sözlükteki Kırgız ve Kazak lehçelerine ait kelimeler de genellikle bu derlemelerin ürünüdür.

¹⁰ Şakir Ülkütaşır, "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz", **TD-B**, Seri: III, Sayı: 12-13, Ocak-Aralık 1948, İstanbul, s.45-55.

¹¹ A.İnan, "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi", **TDAY-B** 1964, Ankara 1989, s.67-76.

¹² Ahmet Cevat Emre, **Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap, Fonetik**, TDK Yayınları, İstanbul, 1949, s.287-330.

aldığı yazıda, bazı kelimeler hakkında eleştirel yaklaşımlar da vardır¹³. Ahmet Temir, Radloff hakkında yayımlanan en kapsamlı kitap kimliğindeki, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri** adlı eserinin 97. ve 104. sayfaları arasında, sözlüğün hazırlanışı ve içeriği hakkında geniş bilgiler vermiştir¹⁴. Mehmet Ölmez, VII Uluslar Arası Türk Dilbilimi Kurultayı'nda "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?" adlı sunumunda, bu konu ile ilgili tekliflerini açıklamıştır¹⁵. Kâzım Köktekin de yayınladığı bir makalesinde, Radloff'un sözlüğünün gelişen Türk dünyası ilişkilerinde ne şekilde değerlendirilebileceği konusunda fikirlerini sunmuştur¹⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz makaleler ve kitaplar dışında Türk Dili dergisinin Radloff Özel Sayısı(444. Sayı)ndaki makalelerde, Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk Lûgati* (4 cilt, İst., 1927,1928, 1943, 1945)'nde ve Hasan Eren'in *Türklük Bilimi Sözlüğü, 1. Yabancı Türkologlar* (TDK Yayınları, Ankara, 1998) adlı eserinde de Radloff'un sözlüğü hakkında kısa da olsa bilgiler vardır. Diğer pek çok makalede de Radloff'un sözlüğünden sadece bahsedilmekte, bir ya da iki cümlelik genel bilgiler verilmektedir. Bizim eser üzerinde yaptığımız çalışma, Türkiye'de Radloff'un sözlüğü hakkında yapılan en kapsamlı iki bilimsel çalışmadan biridir. Diğer kapsamlı çalışma Dr. Mustafa Toker'in yapmış olduğu doktora çalışmasıdır¹⁷.

¹³ Hasan Eren, "Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü", **TD**, cilt LVI, sayı: 444, Aralık 1988, s.336-354.

¹⁴ Ahmet Temir, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri**, TDK Yayınları, Ankara 1991, s.97-104.

¹⁵ Mehmet Ölmez, "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", **VII Uluslar Arası Türk Dilbilimi Kurultayı**, 7-9 Ağustos 1996, Ankara, s. 365-377. (Yayımlayanlar: K.İmer, N.E. Uzun)

¹⁶ Kâzım Köktekin, "Değişen Türk Dünyasında W.Radloff'un Türk Dialektleri Sözlüğü Denemesi Adlı Eserinin Önemi", **AÜTAED**, S.1., Erzurum, 1994, s.70-79.

¹⁷ Dr. Mustafa Toker, **W.Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi**, Konya, 2003 (Basılmamış doktora tezi).

II. RADLOFF'UN SÖZLÜĞÜNDEKİ ve ÇAĞDAŞ KAZAK, KIRGIZ LEHÇELERİNDEKİ SESLER, SES DEĞERLERİ VE GÖSTERİLME ŞEKİLLERİ¹⁸

A. ÜNLÜLER:

Çağdaş Kazak lehçesinde dokuzu tek sesli, ikisi çift sesli (ünlü + ünsüz / ünsüz + ünlü), dördü de Rusçadan alfabeye eklenmek suretiyle Kazak lehçesine geçen sesli olmak üzere toplam on beş tane ünlü vardır. Bu on beş ünlüden "a, e, □, o, ö, u, ü, ı, i" Kazak lehçesinin asıl ünlüleridir. Kiril alfabesinde "и" harfiyle gösterilen, kelimedeki kullanım yerine göre "i (ıy, iy)" şeklinde Lâtin harfleriyle karşılanan çift sesli ünlü ile; yine Kazak lehçesine özgü olan ve Kiril alfabesinde "y" harfiyle gösterilen, Lâtin harfleriyle, kelimedeki kullanım yerine göre "v (vı, vi, uv, üv)" şeklinde gösterilen çift sesli ünlü de Kazak lehçesinin asıl ünlüleridir.

Çağdaş Kırgız lehçesinde ise dokuzu kısa, altısı da uzun olmak üzere on beş (15) ünlü vardır. Bu ünlülere Rusçadan, yine alfabe aracılığıyla Kırgız lehçesine giren dört Rusça sesi de eklersek, Kırgız lehçesinde var olan ünlü sayısı on dokuz (19) olur. Bu ünlülerden "a, □, e, o, ö, u, ü, ı, i" kısa ünlüler ile "aa, ee, oo, öö, uu, üü" uzun ünlüler Kırgız lehçesinin asıl ünlüleridir. Fakat Kırgız yazı dili "Kuzey" ağızları

¹⁸ Çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerindeki sesler, ses değerleri ve bu seslerin gösterilme şekilleri için şu kaynaklardan yararlanılmıştır:

Prof. M. Balakayev, Doç. A. İskakov, Prof. S. Keñesbayev, Doç. G. Musabayev, Prof. N. Savranbayev, **Kazırkı Kazak Tili**, Kazak SSR Gılım Akademiyası Baspası, Almatı, 1954, s. 103-132. ; Ş. Bekturov, M. Sergaliyev, **Kazak Tili**, "Bilim", Almatı, 1994, s. 20,35. ; Ş. Bekturov, A. Bekturova, **Kazak Tili**, "Ravan", Almatı, 1994, s.9-109. ; S.Kudaybergenov, A. Tursunov, C. Sıdıkov, **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, Frunze, 1980, s.15-70.; T. Ahmatov, C. Mukambayev, **Azırkı Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, "Mektep" Basması, Frunze, 1978, s.25-44. ; T.K. Ahmatov, S. Ömüraliyeva, **Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, "Mektep", Frunze, 1990, s.32-68. Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDk Yayınları, Ankara, 1998, s.1-11.

esas alınıp oluşturulduğu için, genelde “Güney” ağızlarında görülen “□” ünlüsü yazı dilinde herhangi bir harfle gösterilmez ve kullanılmaz. Yazı dilinde bu ünlünün yerini “kısa a” ünlüsü almıştır. Kırgız lehçesinin Kiril alfabe sisteminde uzun ünlüler için de ayrı harfler kullanılmamıştır. Uzun ünlüleri göstermek için iki ünlü harfi yan yana yazmak sûretiyle bir uygulama vardır: “aa, ee, uu, ... gibi.”

Bu ünlü seslere ilave olarak Rusçadan Kazak ve Kırgız lehçelerine giren ünlüler de vardır. Rusçanın ve Rus dil politikasının zorlamasıyla, genelde Rusça kelimelerde, zaman içerisinde Kazak ve Kırgız lehçelerindeki bazı kelimelerde de kullanılan “э (e), ё (yo), ю (yu), я (ya)” sesleri, bu lehçelerin hiç de gerek duymadığı sesler ve harflerdir. Çünkü Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril kaynaklı alfabelerinde “э” yerine “e”, “ё” yerine “yo”, “ю” yerine “yu”, “я” yerine de “ya” harfleri vardır. Bu sesler ve harfler Kazak ve Kırgız lehçelerinin ünlülerini göstermek için yeterlidir. Bugün itibarıyla Rusçanın zorla hediye ettiği bu dört ünlüyü gösteren harfler Kazak ve Kırgız lehçelerinin sırtında bir yük gibi durmaktadır.

A.1. Asıl Ünlüler:

A.1.1: a sesi:

Kazak ve Kırgız lehçelerindeki bu ünlü, Türkçenin temel “a” sesi ile aynıdır. Art damakta geniş ve düz bir şekilde, açık olarak telaffuz edilir. Ağızdaki hava serbest bir şekilde çıkar. Çene aşağı doğru açılır. Bu lehçelerde farklı şekillerde telaffuz edilen başka “a” sesi yoktur. “A” sesi, Kiril kaynaklı Kazak ve Kırgız alfabelerinde “А, а”, Lâtin alfabesinde “A, a” harfleriyle gösterilir¹⁹.

---

¹⁹ Makalede, lehçelere ait örneklerde Kiril harflerini Lâtin harflerine çevirirken, bu yerlerde gösterdiğimiz transkripsiyonu esas aldık.

Radloff bu sesi eserinde "A, a" harfleriyle göstermiştir. "A" sesini açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: "*Ruşça "a" sesinin "какъ, камень" kelimelerindeki "a" sesi gibi telaffuz edilir. Yani Rusçadaki "a" sesine benzer bir söylenişi vardır. Lehçelerde olan ve sözlükte kullandığımız "Uzun ā" harfi Rusçada yoktur. "Uzun ā" sesi Almanca "Abend" kelimesindeki "a" sesi gibidir. Altaylılar da "a" sesini uzatarak söylerler. Telaffuzu hemen hemen "aa" şeklindedir. Tarançılar, Güney Kırgızlar ve Orta Asya sâkinlerinin bir kısmı "a" sesini "a-o" arası bir ses gibi telaffuz ederler. Volga boyu lehçelerinde²⁰ "a" sesi Güney Almanya "a" sesinde olduğu gibi çok dolu ve enerjik bir şekilde söylenir.²¹"*

Kazak: *Aba□ (Rad.) ~ Abay (Kaz.) "Hazır, dikkatli."(2-2); Adas – (Rad.) ~ Adas – (Kaz.) "1. İstikâmeti şaşırıp yolunu kaybetmek, 2. (an.değ.) Ters yöne gitmek."(2-7); Adımda – (Rad.) ~ Adımda – (Kaz.) "1. Ayağı bir kulaç basmak, adımlamak, 2. (an.değ.) Gücü adıyla kuvvetlendirmek."(2-8); Arzan (Rad.) ~ Arzan (Kaz.) "1. Fiyatı, değeri düşük, pahalı değil, 2. (an.değ.) Kolay, hafif."(2-65); Asa – (Rad.) ~ Asa – (Kaz.) "1. Canlıların ağızlarıyla yemek yemeleri, 2. (an.değ.) Birinin hissesinden fayda bulmak, yemek yemek."(2-67).*

Kırgız: *Abıraqtū (Rad.) ~ Abıraqtuu (Kır.) "Nezaketli, müsamahalı."(2-4); Acirat – (Rad.) ~ Acirat – (Kır.) "Ayırmak, ayrı düşürmek, kavga edenleri ayırmak, 2. Mahrum etmek."(2-5); Açū (Rad.) ~ Açuu (Kır.) "1.*

²⁰ Radloff'un Volga boyu lehçeleri dediği lehçeler Volga (İdil) nehri etrafında konuşulan Türk lehçeleridir. Bunlar Kazan Tatar lehçesi, Başkurt lehçesi ve bu lehçelerin ağızlarıdır.

²¹ Radloff sesleri, seslerin değerlerini ve hangi harflerle gösterdiğini Sözlüğünün I. cildinin IX-XV. sayfaları arasında ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Diğer seslerle ilgili Radloff'un açıklamalarını, yukarıda işaret ettiğimiz sayfalardan çevirerek, tırnak içinde ve eğik yazı ile değiştirmeden verdik.

Kahır, gazap, hiddet, 2. (s.) Tatlının karşıtı, tat alma organını acıtan tat, 3. Güçlü çıkan (ses.)”(2-6); Adalda – (Rad.) ~ Adalda – (Kır.) “Hayvanları haram etmemek için boğazlamak, kan dökmek.” (2-6)²².

A.1.2.: □ sesi:

“□” Ünlüsü “a-e” seslerinin arasında; düz, açık ve ince telaffuz edilen bir sestir. “□” sesi vurgulu ve normal “e” sesinden nispeten daha uzundur. Aslen “a” sesinin değişimiyle türeyen bu ses genellikle Türkçe birleşik kelime yapılarında ve alıntı kelimelerde görülür. Bu ses Kazak lehçesinin yazı dilinde vardır ve alfabe sisteminde de “ə” harfiyle gösterilmiştir. Fakat Kırgız yazı dilinde bu ses yoktur.

Kırgız yazı dili “kuzey (Isık-köl)” ağızını esas alarak oluşturulduğu için, genelde güney ağızlarında; kısmen kuzeyde Talas bölgesinde, Tanrı Dağları (Tyan’-Şan)’nın güney bölgelerindeki sınıra yakın yerlerde, Çüy ağızının batı bölgesindeki bazı köylerde ve yaylalarda kullanılan “□” ünlüsü, Kırgız yazı dilinde yerini alamamıştır. Her ne kadar yazı dilinde olmasa da, yukarıda belirttiğimiz ağızlarda var olan, Kırgız lehçesinin bir ünlüsüdür. Bu ünlü aslında Farsçadan ilk önce Özbek ve Uygur lehçelerine geçmiş “ince, geniş □” ünlüsüdür. “□” sesi yerine ilkin “e ve a” seslerini kullanan Kırgızlar, bu lehçelerin Kırgız lehçesine etkisi

²² Verilen örnekler *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdügü* ve *Kırgız Sözlüğü I-II* ‘den alınmıştır. Kaynakçada verilen diğer çağdaş lehçe sözlüklerinden de yararlanılmıştır. Örneklerde verilen birinci kelime Radloff’un eserine, ikinci kelime çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerine aittir. Bunu biz (Rad.), (Kaz.) ve (Kır.) şeklindeki kısaltmalarla gösterdik. Parantez içinde gösterilen birinci rakam *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy’in* hangi cildinin olduğunu, ikinci rakam ise sayfa sayısını göstermektedir. (2/2) gibi.

sonucunda, asıl şekli "□" olan sesi asıllarına uygun bir şekilde telaffuz etmeye başlamışlardır. Bunu bir örnekle açarsak; önceleri "Zeynep, Zaynap" gibi "e, a" sesi kullanılırken, sonraları "Z□yn□p" şeklindeki "□"li Özbek ve Uygur lehçelerindeki şekiller ağızlarda varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bugün ise kuzey ağızlarında "e" sesi sıklıkla, "a" nadiren; güney-doğu ağızlarında "a" sesi sıklıkla, "e" orta derecede, "□" ünlüsü ise nadiren (Şarbat, şerbet, ş□rb□t); güney-batı ağızlarında "□" sesi çok baskın bir şekilde, "e" ve "a" sesi ise nadiren kullanılır (Ş□rb□t, şerbet, şarbat). Fakat yazı dilinde "□" sesinin yerine "a" sesi kullanılmaktadır (Şarbat)²³. "□" sesi Kazak lehçesinin Kiril alfabesinde "ә", Lâtin alfabesinde ise "□" harfiyle gösterilir:

□biger (Fars.i.) "1. Ne yapıp yapmayacağını bilmemek, bir şeye karar verememek, uğraş, baş ağrısı, üzüntü, aksilik, uğursuzluk, 2. Rahatsızlık, huzursuzluk, 3. Alelacele, acelece, sıkışık."(3-452); □demi (s.) "1. Güzel, gösterişli, yakışıklı, 2. Kılık kıyafeti güzel, şık, 3. Yakışıklı, gösterişli, işe yarar, uygun, iyi, 4. Sevimli, şirin."(2-453); □dep (a.i.) "1. Belli bir halkın yaşam tarzına uygun olarak oluşturulan etik, ahlâkî tertip, düzen. 2. Terbiye, haya, utanma."(3-453).

Radloff'un sözlüğünde bu ses yoktur. "□" sesinin Radloff'un sözlüğündeki karşılığı "uzun e (ē)" sesidir ve bu ses "ā" harfiyle gösterilmiştir. Genellikle alıntı kelimelerin vurgulu hecelerindeki "uzun a" ünlüsünün değişime uğramış şekli olarak tespit ettiğimiz "a" sesinin,

²³ Ş.Caparov, **Kırgız Diyalektologiyası**, Frunze, "Mektep", 1982. s.35-36.; B.M. Yunusaliyev, **Kırgız Diyalektologiyasında**, "Mektep", 1971. s.87-94.

“□”ye dönüşmemiş örnekleri de vardır. Bu durum bize bir geçiş döneminin örneklerini sunmuş olabilir. Bu ses bugün bile tam olarak değişim (a’dan □’ye geçiş) evresini tamamlamış değildir:

Ābdān (Fars.) > Abdan (Rad.) ~ □bden (Kaz.) “1. Tamamiyle, bütünüyle, 2. Tam, bağımsız, hakikaten, aslında, esasında, 3. Hayli, epey, istediği gibi, 4. Bilhassa, pek, çok, daha, 5. Birinin düşüncesini desteklediğinde, onaylandığında söylenen söz.”(2-3); *Ādil (a.) > Adil (Rad.) ~ □dil (Kaz.)* “1. Yalanı sevmeyen, gerçeği seven, 2. Doğrucu, gerçekçi, 3. Doğru, dürüst.”(2-7); *Ārmān (Fars.) > Arman (Rad.) ~ Arman (Kaz.) ~ □rmen (kon.dil.)* “Arzu, dilek, istek.”(2-58); *‘Alāmet (a.) > Ēlemet (Rad.) ~ □lemet (Kaz.)* “Alāmet, acayip şey, çok güzel.”(3-464); *‘Aleyh (a.) > Ēle□ (Rad.) ~ □ley (Kaz.)* “Beraber, birlikte; uğursuzluk.”(3-465).

A.1.3. e sesi:

“E” sesi ön damak ünlüsüdür. Düz, açık ve ince bir şekilde telaffuz edilir. Sesin telaffuzunda çene aşağıya doğru düşer ve hava ağızdan serbest bir şekilde çıkar. Türkçenin temel “e” ünlüsü ile aynı özellikleri gösterir. Kazak lehçesinde bu ünlü ile başlayan bazı kelimeler, belirsiz bir “y-” sesi türemesiyle telaffuz edilir. Fakat bu telaffuz yazı dilinde gösterilmez. Radloff böyle telaffuzu olan kelimeleri sözlüğünde ayrıca belirtmiştir:

□eki, Eki (Rad.) ~ Eki (Kaz.) “İki (2).”(4-1320); *□ekpel –, Ekpel – (Rad.) ~ Ekpel – (Kaz.)* “Alıp gel- birleşik fiilinin kısaltılıp söylenmiş şekli.”(4-1320); *□el, El (Rad.) ~ El (Kaz.)* “Halk, yurt, kavim; doğulan yer,

memleket; dost, yar."(4-1320); □*ele – , Ele – (Rad.) ~ Ele – (Kaz.) "Un, kum gibi irili ufaklı şeyleri elekten geçirmek, elemek."*(4-1320).

Bu ses Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril kaynaklı alfabelerinde "E, e" harfleriyle gösterilir. Kelimedeki yerine göre (Kazak lehçesinde kelime başında ye- okunur ama yazıya geçirilirken e- şeklinde yazılır; her iki lehçede kelime ortasında ünlüden sonra "ye" şeklinde okunur ve yazılır; diğer hallerde normal "e" olarak okunur ve yazılır.) "e, ye" şeklinde söylenir ve yazılır. Lâtin harfleriyle gösterilirken söyleniş şekli esas alınarak; yerine göre "e", yerine göre "ye" harfleriyle yazılır.

Radloff bu sesi "ä" harfiyle göstermiş ve bu sesle ilgili açıklamayı şu şekilde yapmıştır: "*Rusçadaki "berat, mepa" kelimelerindeki "e (e)" sesinin telaffuzu gibidir. "Uzun ä" sesi Fransızca "frère, père" kelimelerindeki "è" gibi telaffuz edilir. Altaylarda "uzun ä" sesi ise ää şeklinde söylenir.*" Radloff'un alfabe sisteminde bu "ä (e)" ünlüsünün dışında "e" harfiyle gösterdiği bir ses daha vardır. Radloff bu sesin açıklamasını da şu şekilde yapmıştır: "*ä (e) ve i" arası bir sesi ifade eder. Fransızca "égale" kelimesindeki "é"ye benzer şekilde telaffuz edilir. Almandaki "sehen" kelimesindeki "e" sesi de bu ses gibidir. Abakan Tatarlarında "e" daha çok "и (i)" sesine yaklaşık bir biçimde söylenir. Kırgızlarda (Kazaklarda)²⁴ ise "e" kelime başında "i ä (ye-)" şeklinde telaffuz edilir."*

²⁴ Radloff sözlüğünde bugünkü Kazaklara "Kırgız", Kırgızlara da "Kara Kırgız" demektedir. Biz tercümede Radloff'un terminolojisine sadık kaldık. Parantez içinde ise bugünkü isimlerini verdik.

Kazak: Ébelek (Rad.) ~ Ebelek (Kaz.) “1. (i.) (bot.) 1. Çöllük, kumlu, tuzlu yerlerde büyüyen, büyüklüğü 10-30 cm. kadar yıllık bir bitki, 2. (an.değ.) Dermansız, güçsüz, 3. (an.değ.) uçup giden, hafif.”(3-452); **Édre□ - (Rad.) ~ Edirey (Kaz.)** “1. Dik durmak, 2. Dik dik bakmak, 3. (an.değ.) Bir noktaya sertçe bakmak.”(3-454); **Ége – (Rad.) ~ Ege – (Kaz.)** “1. Testereyle kesmek, 2. Yontmak, düzeltmek, eğelemek, 3. Bir şeyi ikinci bir şeye sürtmek.”(3-455).

Kırgız: Ég□ (Rad.) ~ Ögöö (Kır.) “Eye, törpü.”(3455); **Ége (Rad.) ~ Ege (Kır.)** 1. “Ee” (sahip) ile aynı anlamda 2. Allah, Tanrı, Yaradan(3-455); **Égin (Rad.) ~ Egin (Kır.)** “Tane veren bitkiler, aşlık yapılan bitkiler ve onların taneleri, ürünleri, hububat.”(3-456); **Ékçe – (Rad.) ~ Ekçe – (Kır.)** “Silkmek, çırpma, çalkalamak, seçmek.”(3-458); **Éme (Rad.) ~ Eme (Kır.)** “İhtiyar kadın.”(3-468).

A.1. 4. 1 sesi:

Bu ses arka damak ünlüsüdür. Kazak ve Kırgız lehçelerindeki telaffuzları aynıdır. Düz, dar ve kalın bir şekilde telaffuz edilir. Sesin çıkarılması esnasında çene yukarıdadır. Hava ağızdan kısılarak çıkartılır. Dudaklar ve dil pasif durumdadır. Ancak dilin art bölümü hafif bir şekilde yukarı bir ivme gösterir. “I” sesi, Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril kaynaklı alfabelerinde “Ы, ы”, Lâtin alfabesinde ise “I, i” harfleriyle gösterilir.

Radloff “ı” sesini Kiril “Ы” harfiyle göstermiştir. Harfin açıklamasında ise şunları yazmıştır: “Bu ses tam olarak bir ы (i) sesine karşılık gelmez. Daha ziyade “ı – a” arası, “a”ya daha yakın bir sestir. Bu sesin telaffuzunda dudaklar, Rusça “ı” harfinin söylenişinde olduğu gibi dış

etlerine doğru güçlü bir şekilde çekilmez ve dilin arka kısmı arkaya doğru boğuk bir hal almaz. Rusçadaki, vurgudan önce üçüncü hecede telaffuz edilen "o – a" arası ses gibi söylenir. Örnek: " годовой (гыдәвóй) ". Abakan lehçelerindeki "uzun ı" sesi , "i" sesinin uzatılması şeklinde değil, bir sonraki sesin uzaması şeklinde telaffuz edilir."

Kazak: *Idıs (Rad.) ~ Idıs (Kaz.) "İçine türlü şeyler konulan kap, kavak."(3-504); Iğıs – (Rad.) ~ Iğıs – (Kaz.) "Yerinden bir yöne doğru kaymak, kıpırdamak."(3-505); Ikiş (Rad.) ~ İkiliş (Kaz.) "İç geçirme; hıçkırık."(3-505); İlgi□ (Rad.) ~ İlgiy (Kaz.) "Her zaman, daima, her."(3-508).*

Kırgız: *Işıs (Rad.) ~ Işıs (Kır.) "Hamle, hareket."(3-506); Işta – (Rad.) ~ Işta – (Kır.) " Sert borandan, ayazdan vb. korunup, dulda bir yere sığınmak."(3-506); İlō (Rad.) ~ Iloo (Kır.) "Yük taşıyan ve binilen hayvan."(3-508); Inaş (Rad.) ~ Inaş (Kır.) "Temiz, has, eksiksiz; davranışları, fikirleri yakın olan; dürüst."(3-509).*

A.1. 5. i sesi:

Ön damak ünlüsüdür. Düz, dar ve ince bir şekilde telaffuz edilir. Sesin söylenişinde çene yukarıdadır. Dilin orta kısmı yukarı doğru kalkar. Hava ağızdan kısık bir şekilde çıkar. Dil öne doğru bir hareket sergiler ve alt dişlerin dibine yakın durur. Kazak lehçesindeki "i" sesi Türkiye Türkçesindeki "i" sesine göre daha kısadır. Fakat Kırgız lehçesindeki "i" sesi Türkiye Türkçesindeki "i" sesiyle eşit telaffuz özelliklerine sahiptir.

“İ” sesi, Kazak lehçesinin Kiril kaynaklı alfabesinde “і, і”, Kırgız lehçesinin Kiril kaynaklı alfabesinde “И, и”; Lâtin alfabesinde ise “i, i” harfleriyle gösterilir. Radloff bu sesi Lâtin “i, i” harfiyle göstermiştir. O, bu sesin açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Rusça “книга, милый” kelimelerindeki “и (i)” sesinin tamamen aynısıdır. Volj lehçelerindeki ve ilk hecelerdeki “i” sesi, “ихь” kelimesindeki Rusça “i” sesinden daha enerjik bir şekilde söylenir. “Uzun ĩ” sesi Almanca “lieben” kelimesindeki “ie” sesindeki gibi sonraki “i” sesinin uzatılması şeklinde söylenir. “Kısa □ ” sesinde ise düşen bir “i” sesinin varlığı söz konusudur ve bu ses dudakların hafif hareketiyle telaffuz edilir.”²⁵

Kazak: *İl – (Rad.) ~ İl- (Kaz.)* “Asmak; yakalamak, tutmak; üzerine giymek.”(3-522); *İri – (Rad.) ~ İri – (Kaz.)* “Acımak, ekşimek, bozulmak; dağılmak.”(3-527); *İrikil – (Rad.) ~ İrkil – (Kaz.)* “Durmak, toplanmak; çekinmek.”(3-527).

Kırgız: *İç – (Rad.) ~ İç – (Kır.)* “Su ve sıvı şeyleri yutmak, yudumlamak, içmek.”(3-520); *İçke (Rad.) ~ İçke (Kır.)* “İnce; ince ses.”(3-520); *İçki (Rad.) ~ İçki (Kır.)* “İç, iç taraf; içeri; sır, giz.”(3-521); *İmir – (Rad.) ~ İmer – (Kır.)* “Çevirmek, çevirip bir yere toplamak, çoğalmak; yaklaştırmak; kıvırmak; gözetlemek.”(3-525).

A.1. 6. u sesi:

Arka damak ünlüsüdür. Kazak ve Kırgız lehçelerinde aynı telaffuz özelliklerine sahiptir. Yuvarlak, dar ve kalın bir şekilde telaffuz edilir. Sesin çıkarılışı esnasında dudaklar büzüştürülür ve ileri doğru uzatılır.

²⁵ Radloff “i” harfini “y” sesini göstermek için de kullanmıştır. Fakat harfin açıklamasında buna değinmemiştir. Öyle görülüyor ki Radloff “i” harfiyle gösterdiği “y” sesini normal “y” sesinden farklı duymuştur (çünkü normal “y” sesi için “j” harfini kullanmıştır).

Çene düz ve hareketsizdir. Ses ağızdan serbest olarak çıkmaz, kısılır. Ağız boşluğu genişletilir. "U" sesi, Kazak lehçesinin Kiril kaynaklı alfabesinde "У, у", Kırgız Lehçesinin Kiril kaynaklı alfabesinde "У, у"; Lâtin alfabesinde ise "U, u" harfleriyle gösterilir.

Radloff bu sesi "У, у" harfiyle göstermiştir ve sesle ilgili açıklamayı da şu şekilde yapmıştır: "*Tamamen Rusça "буду, кумы" kelimelerindeki vurgulu "у (u)" sesine benzer bir sestir. Volj lehçelerinin ilk hecelerindeki "у (u)" sesi enerjik bir şekilde söylenir. Türk lehçelerindeki "Uzun □ (ū)" sesi Rusçada yoktur. "Uzun ū" sesi Almanca "Tuch, Buch" kelimelerinde olduğu gibi "ū" şeklinde telaffuz edilir. "Kısa □ (ü)" sesi ise dudakların hafif hareketiyle hızlı bir şekilde söylenir."*

Kazak: *Uan – (Rad.) ~ Uvan – (Kaz.) "Avunmak, ağlamayı durdurmak; rahatlamak."*(4-1263); *Ū (Rad.) ~ Uv (Kaz.) "Zehir, ağı; kaygı, keder, acı."*(4-1263); *UI (Rad.) ~ UI (Kaz.) "Erkek çocuk; halkın çıkarlarını düşünen yiğit, kahraman."*(4-1266); *Uru (Rad.) ~ Uri (Kaz.) "Hırsız."*(4-1273).

Kırgız: *Uçmağ (Rad.) ~ Uçmağ (Kır.) "Cennet."*(4-1264); *Uçura – (Rad.) ~ Uçura – (Kır.) "Karşılaşmak, rast gelmek; herhangi bir şeye maruz kalmak; benzemek, hatırlamak."*(4-1264); *Uruş (Rad.) ~ Uruş (Kır.) "Dövüş, kavga, mücadele; savaş."*(4-1274); *U□ku (Rad.) ~ Uyku (Kır.) "Uyku."*(4-1280).

A.1.7 ü sesi:

Ön damak ünlüsüdür. Kazak ve Kırgız lehçelerinde benzer söyleniş özelliklerine sahiptir. Yuvarlak, dar ve ince bir şekilde telaffuz edilir.

Dudaklar “u” sesine nazaran daha çok öne uzatılır ve büzüştürülür. Çene yine düz ve hareketsizdir. Ağız boşluğu “u” sesinin çıkarılması esnasındaki hâlimden daha dardır ve ses ağızdan çıkarken bu dar koridordan çıkartılır. Dil, alt dişlere yakın bir durumdadır. “Ü” sesi, Kazak lehçesinin Kiril kaynaklı alfabetinde “Y, y”, Kırgız Lehçesinin Kiril kaynaklı alfabetinde “Y, y”; lâtin alfabetinde ise “Ü, ü” harfleriyle gösterilir.

Radloff ü sesini “y” harfiyle göstermiştir. Bu sesle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: *“Konuşma dilindeki “y (u)” sesine benzeyen ince bir sestir. Rusçada böyle bir ses yoktur. Bu ses Almanca “Küche” kelimesindeki “ü” sesinin hemen hemen aynısıdır. Volga boyu lehçelerindeki “y (ü)” sesi enerjik bir şekilde söylenir ve Fransızcadaki “ü” sesine daha yakın bir sestir. “Uzun y (ü)” sesi Almanca “bücher, tücher” kelimelerindeki “ü” sesi gibi telaffuz edilir. “Kısa y (ü)” sesi hızlı ve hafif bir şekilde söylenir.”*

Kazak: Ükü (Rad.) ~ Üki (Kaz.) “Sadece gece gezen, eğik gagalı, yırtıcı bir kuş; puhu kuşu, baykuş.”(4-1287); **Üldürük (Rad.) ~ Üldirik (Kaz.)** “Tabak, çanak konulan yer, raf; ince bir kumaş türü.”(4-1287); **Ürpük (Rad.) ~ Ürpek (Kaz.)** “Yeni çıkmaya başlayan tüy, yün; dik duran saç.”(4-1295); **Üsü – (Rad.) ~ Üsi – (Kaz.)** “Ayazda, boranda kalmak, soğukta kalmak ve üşümek.”(4-1296).

Kırgız: Ügöl – (Rad.) ~ Ügül – (Kır.) “Kırılmak, ufalamak.”(4- 1287); **Ün (Rad.) ~ Ün (Kır.)** “Ses, ün; avaz.”(4-1290); **Ür – (Rad.) ~ Üyür –**

(Kır.) "Döndürerek sallamak, çırpma; elemek."(4-1292); **Üpçü (Rad.) ~ Üpçü (Kır.)** "Giysiye düğme yerine dikilen şerit."(4-1292).

A.1. 8. o sesi:

Arka damak ünlüsüdür. Kazak ve Kırgız lehçelerinde aynı telaffuz özelliklerine sahiptir. Yuvarlak, açık ve kalın bir şekilde telaffuz edilir. Telaffuz esnasında dudaklar ileriye doğru uzatılır ve yuvarlaklaştırılır. Ağız boşluğu genişletilir. Çene düz, dil ise ağız boşluğunun arkasına doğru çekilir. "O" sesi, Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril kaynaklı alfabelerinde "O, o"; Lâtin alfabesinde de aynı şekilde "O, o" harfleriyle gösterilir.

Radloff bu sesi "O, o" harfiyle göstermiştir. Harfle ilgili açıklamayı şu şekilde yapmıştır: "*Bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmez. Lehçelerin pek çoğunda Rusça "мохъ, около" kelimelerindeki "o" gibi telaffuz edilir. Kuzey Altay bölgesinde bu ses "a"ya yakın bir şekilde söylenir. Yani Rusçanın ağızlarında görülen vurgulu hece önündeki "o" sesi gibidir (Rusçada vurgulu hece öncesi vurgusuz "o", "a" gibi okunur). "Uzun õ" sesi Rusçada yoktur. Türk lehçelerindeki "uzun õ" sesi Fransızca "or; mort" kelimelerindeki "o" sesi gibi telaffuz edilir.*"

Kazak: Oıra (Rad.) ~ Oıra (Kaz.) "İneklerin derileri altında büyüyen kurt, solucan veya bu kurttan oluşan ineksineği."(4-843); **Oķū (Rad.) ~ Oķuv (Kaz.)** "Okuma, eğitim; öğretilen dersler."(4-844); **Omur – (Rad.) ~ Omır – (Kaz.)** "Kırmak, parçalamak; yarmak."(4-848); **Op –**

(Rad.) ~ Op – (Kaz.) “Obur bir şekilde, iştahla yemek yemek, yutmak; sindirmek.”(4-853).

Kırgız: Oçoq (Rad.) ~ Oçoq (Kır.) “Ocak.”(4-842); Oğolo (Rad.) ~ Oğolo (Kır.) “Gayet, pek; güzel.” (4-842); Oloñ (Rad.) ~ Oloñ (Kır.) “Kolonun arka tarafına takılan, eyeye iliştirilen kolan.”(4-846).

A.1. 9. ö sesi:

Ön damak ünlüsüdür. Kazak ve Kırgız lehçelerinde benzer şekillerde söylenir. Yuvarlak, açık ve ince bir şekilde telaffuz edilir. Dudaklar “o” sesindeki gibi ileriye uzatılır ve yuvarlanır. Ağız boşluğu daha dardır. Çene düz, dil ucu geriye doğru çekili durur ve dil geride kısmen toplanır. “Ö” sesi, Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril kaynaklı alfabelerinde “Ө, ө”; Lâtin alfabesinde ise “Ö, ö” harfleriyle gösterilir.

Radloff “ö” sesini Lâtin “ö” harfiyle göstermiştir ve harfle ilgili açıklamayı şu şekilde yapmıştır: “*Bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmeyen bir sestir. Almanca “Mörder” kelimesindeki “ö” sesi gibi telaffuz edilir. “Uzun □” sesi Fransızca “heure” kelimesindeki “eu” sesine benzer bir şekilde söylenir.*”

Kazak: Ögö□ (Rad.) ~ Ögey (Kaz.) “Üvey anne, üvey evlât; yabancı.”(4-877); Ökpö (Rad.) ~ Ökpe (Kaz.) “Akciğer; akciğer hastalığı; naz, kırgınlık.”(4-877); Öktöm (Rad.) ~ Öktem (Kaz.) “Güçlü, emreden kişi; üstün, hüküm verici kişi.”(4-879); Öñdö – (Rad.) ~ Öñde – (Kaz.) “Renk vermek; boyamak; güzelleştirmek, süslemek.”(4-883).

Kırgız: Öbökte – (Rad.) ~ Öböktö – (Kır.) “Bükülmek, eğilmek; dayanmak, dayalı durmak; kamburlaşmak.”(4-877); Öksö – (Rad.) ~

Öksö – (Kır.) "Acı acı ağlamak, hıçkırmak, yüksek sesle ağlamak."(4-878); **Örölü** (Rad.) ~ **Öröölüü** (Kır.) "Köstekle bağlanmış olan."(4-887); **Örü** (Rad.) ~ **Örüü** (Kır.) "Dinlenme, istirahat; mola."(4-889).

A.2. Çift Sesli Ünlüler (ünlü + ünsüz / ünsüz + ünlü):

A.2. 1. i (ıy, iy) sesi:

Bu ses Kazak lehçesinde, kelimedeki yerine göre "i (ıy, iy)" ses değerlerine sahiptir. Özellikle kendinden sonra ünlü bir ses geldiğinde "bir buçuk ünlü" gibi telaffuz edilir. Kiril alfabesinde "и" harfiyle gösterilir. Bu harfin karşıladığı sesleri şu şekilde göstermek mümkündür: и= ıy/iy ~ ıy/iy= и .

Kazak lehçesinin Kiril alfabesine "i" harfinden farklı olarak bu harfin konması belki bir ihtiyaçtan doğmuştur, diyebiliriz. Çünkü harfin karşıladığı "ıy, iy" sesi "bir buçuk ünlü" (bu seteki "y" yarım ünlü olarak düşünülmelidir) olarak hesap edilmektedir. Bu haklı gerekçeye rağmen, bu harf yerine, kullanılma ihtiyacı duyulduğu yerde zaten Kazak Kiril alfabesinde var olan "i (i)" ve "ı (y)" harfleri kullanılabilir, bu şekilde daha basit ve daha kullanışlı bir alfabe oluşturulabilirdi.

Radloff Kazak lehçesine ait kelimelerde bu ünlüyü göstermek için ayrıca bir harf kullanmamıştır. Bunun yerine bizim de işaret ettiğimiz gibi "iki harf" kullanarak daha sağlıklı ve kullanışlı bir alfabe sistemi kurmuştur (i ı). Çağdaş Kazak leçesinde "и" harfiyle gösterilen ve "ıy, iy" ses değerini bulunduran kelimelerin Radloff'un sözlüğündeki karşılıkları "uzun i (ī) ve "uzun ı (ī)"lı kelimelerdir:

Ī – (Rad.) ~ İy – (Kaz.) “Eğmek, bükme; boyun eğmek; yolunu değiştirmek.”(3-520); KĪk (Rad.) ~ Kiyik (Kaz.) “Geyik.”(3-714); KĪz (Rad.) ~ Kiyiz (Kaz.) “Keçe.”(3-721); TĪn (Rad.) ~ Tiyin (Kaz.) “Sincap; bozuk para.”(4-1182); CĪl – (Rad.) ~ Jiyil – (Kaz.) “Yığılmak, toplanmak.”(2-353); SĪn – (Rad.) ~ Sıyın – (Kaz.) “Sığınmak, iman etmek, inanmak; tapınmak; hürmetle eğilmek.”(4-978); SĪr (Rad.) ~ Sıyr (Kaz.) “Sığır, inek.”(4-980).

Bunun dışında Radloff'un, kullanım yerlerine göre bu harfi andıran bir harf daha kullandığını görüyoruz. Bu harf, çalışmamızda “□” harfiyle gösterdiğimiz ve yerine göre “y”, yerine göre “yı, yi” ses değerine sahip “i” harfidir. Radloffun sözlüğünde genellikle “i” sesini karşılamak için kullanılan bu harf, yerine göre “y” sesinin fonksiyonunu da üstlenmiştir. Radloff normal “y” sesini “j” harfiyle karşılamıştır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, “i” harfiyle gösterilen “y” sesi, normal “y” sesinden farklı bir telaffuz özelliğine sahiptir. Kelime başında ve sonunda “y” ses değerine sahip olan “i” harfi, kelime içinde “yı, yi” ses değerini karşılamaktadır. “İ” harfinin kelime içindeki bu özelliği, bu sesi “bir buçuk ünlü” ses değerine sahip bir harf gibi göstermektedir. Fakat Radloff bu harfin kullanımını bir sisteme bağlamadığı ve harflerin ses değerlerini açıklarken bu sesin özelliğini açıklamadığı için kesin bir yargıda bulunmak yanıltıcı olabilir diye düşünüyor ve böyle kelimeleri bir farklılık değil, imlâdan kaynaklanan farklı kullanımlar olarak değerlendiriyoruz. Çünkü her iki harfin kullanıldığı örnekler de Radloff'un sözlüğünde mevcuttur (O□n / Oyın; A□k - / Ayık - gibi.).

A.2. 2. □ (vı, vi; uv,üv) sesi:

Kazak lehçesinde kelime başında çok az görünen bu sesin ses değeri, kelimedeki bulunduğu yere göre farklılıklar gösterir. Ses, kelime başında "çift dudak ünsüzü □" sesi ve nâdiren "uv" ses değerine sahiptir. Kelime ortasında "□, vı, vi, uv, üv" ses değerlerine karşılık gelir (bir ünlü + bir ünsüz / bir ünsüz + bir ünlü diftonglar). Kelime sonunda ise "□, uv, üv" ses değerlerini karşılar. "Bir buçuk ünlü" ya da "uzun ünlü" gibi telaffuza sahip olan bu sesin, yapısındaki uzunluğu söylerken, sonlara doğru dudakların geniş geçişli hâlden büzülerek "w" sesini çıkarması neticesinde; "uu, üü" iken "uv, üv" olması muhtemeldir. Çağdaş Kazak lehçesinde "bir buçuk ünlü" gibi duyulan bu sesin karşılığı Radloff'un Sözlüğü'nde "uzun ünlü"lü örnekler şeklindedir.

Bu sesin Lâtin harfleriyle gösterilmesinde farklı şekiller izlendiği için, sesin tam değeri konusunda karışıklıklar olmuştur. Kazak dilbilgisi kitaplarında bu sesin açıklaması: y (u)= ıy(ıv) / iy(iv); ıy(uv) / ıy(üv) şeklinde formüle edilmiştir. Bizce bu izah şekli eksiktir. Biz bu sesin ses değerini şu şekilde açıkladık:

a. Kiril alfabesinde "y" harfiyle gösterilen bu ses kelime başında "□" ve "uv, üv" değerindedir:

□ = Uazır (Rad.) ~ □□zir (Kaz.) "Vezir."(4-1263); Üede (Rad.) ~ □□de (Kaz.) "Söz, verilmiş söz; vade."(4-1286).

uv = Uan – (Rad.) ~ Uvan – (Kaz.) "Avunmak, ağlamayı durdurmak; rahatlamak, sakinleşmek."(4-1263).

b. Kelime ortasında, iki ünlü arasında "□" ses değerindedir:

Tauan (Rad.) ~ Ta□an (Kaz.) "Güç, kuvvet, cesaret, sabır."(4-1137); Cauap(Rad.) ~ Ja□ap (Kaz.) "Cevap, karşılık vermek; karşı, zıt hareket; sorgulama."(2-305); Salauat (Rad.) ~ Sala□at (Kaz.) "Şükür, kanaat."(4-926); Daualı (Rad.) ~ Da□alı (Kaz.) "Çaresi olan, cana yakın, uysal."(3-434).

c. Kelime ortasında, ünlüden sonra "□, vı, vi" ses değerlerindedir:

□ = *Audar – (Rad.) ~ A□dar – (Kaz.) "Altını üstüne getirmek, yuvarlamak."(2-87); Aurū (Rad.) ~ A□ru□ (Kaz.) "Hastalık, ağrı."(2-91); Keüdö (Rad.) ~ Ke□de (Kaz.) "Gövde, vücüt."(3-758); Deülöt (Rad.) ~ D□□let (Kaz.) "Zenginlik, servet, mal, mülk."(3-442).*

vı= *Aul (Rad.) ~ Avıl (Kaz.) "Oba, köy; topluluk."(2-88); Aus – (Rad.) ~ Avis – (Kaz.) "Yer değiştirmek, bir yana eğilmek; meyletmek."(2-91); Aut (Rad.) ~ Avıt (Kaz.) "Deve eyeri."(2-92); Auz (Rad.) ~ Avız (Kaz.) "Ağız; delik."(2-92); Kaum (Rad.) ~ Kavım (Kaz.) "Kavim, insan topluluğu; kalabalık."(3-591).*

vi = *Ed□ür (Rad.) ~ Edevir (Kaz.) "Oldukça, hayli."(3-453); Ölşeüş (Rad.) ~ Ölşeviş (Kaz.) "Ölçek."(4-882); Tiröüş (Rad.) ~ Tireviş (Kaz.) "Dayanak olarak konulan sırık, direk."(4-1252); Deüt (Rad.) ~ Devit (Kaz.) "Mürekkep kutusu."(3-434); Sekseül (Rad.) ~ Seksevil (Kaz.) "Kısa boylu, yapraksız, az dallı bir ağaç."(4-953).*

ç. Kelime içinde ünsüzden sonra "uv, üv" ses değerlerindedir:

uv = *Ajua (Rad.) ~ Ajuva (Kaz.) "Şaka, alay, dalga geçme."(2-13); Aluan (Rad.) ~ Aluvan (Kaz.) "Çeşit çeşit, türlü türlü, rengarenk."(2-39);*

Buaz (Rad.) ~ Buvaz (Kaz.) "Hamile, kilo almış kişi."(2-224); Duadağ (Rad.) ~ Duvadağ (Kaz.) "Bozkır kuşu."(3-443).

üv = Erülük (Rad.) ~ Erüvlik (Kaz.) "Yolculara verilen aş, katık."(3-489).

d. Kelime sonunda Ünlüden sonra "□" sesi değerindedir:

Altau (Rad.) ~ Alta□ (Kaz.) "Altışar."(2-38); Anau (Rad.) ~ Ana□ (Kaz.) "Orada, oradaki."(2-42); Astau (Rad.) ~ Asta□ (Kaz.) "Tahtadan yapılmış kap."(2-72); Au – (Rad.) ~ A□ – (Kaz.) "Kaymak, bir yana eğilmek, meyletmek."(2-86); Otau (Rad.) ~ Ota□ (Kaz.) "Evlenen oğul evlada verilen çadır."(3-864).

e. Kelime sonunda ünsüzden sonra "uv, üv" ses değerlerindedir:

uv = Aşū (Rad.) ~ Aşuv (Kaz.) "Kızgınlık, öfke."(2-77); Ayū (Rad.) ~ Ayuv (Kaz.) "Ayi." (2-119); Okū (Rad.) ~ Okuv (Kaz.) "Okuma, eğitim."(4-844); Urū (Rad.) ~ Uruv (Kaz.) "Soy, sop, kabile."(4-1273).

üv = Elū (Rad.) ~ Elüv (Kaz.) "Elli (50)."(3-467).

Radloff bu sesi "y (u) ve "ÿ (ü)" harflerinin uzun şekilleriyle; yani "uzun y (ū)" ve "uzun ÿ (ü)" şeklinde göstermiştir. Bu şekilde gösterme tarzı Batılı dilbilimcilerin Türkçedeki "v" sesini "u" ile gösterme tercihleriyle izah edilebileceği gibi, "□" sesi ile "u" sesinin telaffuz yakınlıkları da böyle bir tercihte önemli etken olmuş olabilir. Eğer ikinci seçeneğe göre düşünecek olursak yazar'ın bu sesi bir "uzun ünlü" gibi duyduğunu ya da o devirde henüz bu sesin, "uzun ünlülü" şeklinden "uv, üv" şekline henüz geçmediğini düşünebiliriz. Radloff bu konu hakkında

sözlüğünde herhangi bir açıklama yapmadığı için, bu sesi neden “uzun” gösterdiğini tam olarak açıklayamıyoruz. Biz, Radloff’un duyduğu şekli, yani “uzun ünlülük” şekli esas aldık. O’nun “uzun u (ū)” ve “uzun ü (ü)” şeklinde gösterdiği sesler bugün “uv, üv, v, vı, vi” seslerine karşılık gelen “y” harfiyle gösterilmişse, bu farklılığı bir değişim olarak değerlendirdik. Bunun yanında yazar’ın “y (u)” ve “ÿ (ü)” harfleriyle verdiği, ama bugün de yine “y” harfiyle gösterilen, uzun ünlülük olamayan şekilleri ise “imlâdan kaynaklanan farklılık” olarak gördük ve bu durumu yapısal bir değişim olarak değerlendirmedik. Yani Radloff’un harf sistemindeki “y (u)” ve “ÿ (ü)” harflerini çağdaş Kazak lehçesindeki “y” harfiyle eşit değerde kabul ettik. Ayrıca O’nun alfabesinde var olan “w” harfine de dikkat etmek gerekir. Eğer yazar Kazak lehçesindeki bu sesi “w” şeklinde duymuş olsaydı, o zaman bu sesi “w” harfiyle karşılayabilirdi. Nitekim diğer lehçelere ait bazı kelimelerdeki “w” sesini sözlüğünde belirtmiştir.

A.3. Uzun Ünlüler: aa, ee, oo, öö, uu, üü²⁶

Türkçedeki uzun ünlüler aslî uzun ünlüler ve sonradan çeşitli ses olayları sonucunda oluşan ikincil uzun ünlüler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Aslî uzun ünlülere Türkçenin dil yâdigarlarında (Orhun Yazıtları, Eski Uygur Metinleri, Dîvânü Lügati’t-Türk, Codex Cumanicus vb.) rastlıyoruz. Aslî uzun ünlüler günümüzde Yakut uzak lehçesi ve Türkmen lehçesinde düzenli bir şekilde korunmuştur. Diğer lehçelerde bu uzunluklar ya kısalmış ya da dağınık bir şekilde ağızlarda saklanmıştır.

²⁶ Uzun ünlüler ile ilgili bilgiler için şu kaynaklardan yararlandık: C. Kудaybergenov, A. Tursunov, C. Sıdıkov, **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, “İlim” Basması, Frunza, 1980. s.18-37; T. Ahmatov, C. Mukambayev, **Azırkı Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, “Mektep” Basması, Frunza, 1978. s. 30-34.; T. K. Ahmatov, C. Ömüraliyeva, **Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, “Mektep” Basması, Frunze, 1990. s.36-40.; Doç.Dr. Talât Tekin, **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**, Hacettepe yayınları, Ankara, 1975.

Bu lehçeler ve ağızlar şunlardır: Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağızı, Koybal ve Karagas lehçeleri (Koybal, Karagas, Soyon, Salbin ve Kandov Tatar ağızları), Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri, Özbek lehçesi (Hive, Buhara, Harezmi ve Kara Bulak ağızları), Kırgız lehçesi, Balkar lehçesi, Âzerî lehçesi (Kaşkay, Aynallu ağızları), Gagauz lehçesi ve Türkiye Türkçesi (Batı Anadolu ağızları). Aslı uzun ünlüler çoklukla kelime başında ve kelime ortasında bulunurlar. Kelime sonunda ise aslı uzun ünlülere rastlanmaz.

Radloff, sözlüğünde uzun ünlüleri kısa ünlülerin üzerine "-" işareti koymak suretiyle göstermiştir. Sözlükteki Kazak ve Kırgız lehçelerine ait kelimelerde uzun ünlülere rastlamak mümkündür. Çağdaş Kazak yazı dilinde tamamen kısa ünlülü olan ama Radloff'un sözlüğünde "uzun ünlülü" olarak verilen kelime örnekleri, Kazak ve Kırgız lehçelerinin birbirlerinden farklı olmayan iki lehçe olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bugün "uzun ünlüler" konusu iki lehçeyi birbirlerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri durumundadır. Çağdaş Kazak yazı dilinde uzun ünlüler yoktur. Ama Kırgız yazı dilinin en belirgin özelliklerinden biri uzun ünlü açısından hayli zengin bir lehçe olmasıdır.

Çağdaş Kırgız lehçesindeki uzun ünlülerin pek çoğu ikincil uzun ünlülerdir. Altay, Hakas, Tuva, Şor ve Gagavuz lehçelerinde de ikincil uzunluklar aslı uzunluklara oranla çok fazladır. Kırgız lehçesindeki aslı uzunluklar şu kelimelerde korunmuştur:

Aarı (<āri) “Arı.”; **Aarçı** – “Temizlemek.”; **Caa** (<Sā (Yak.)Yāy (Türkm.), <Yā) “Yay.”; **Taanı** – “Tanımak, bilmek.”; **Taarın** – (<Dāriḡ- (Türkm.) “Darılmak, gücenmek.”; **Oosur** - (<ōs -)“Osurmak, yellenmek.”; **Cuu** – (<Yū -, Sūy- (Yak.); **ūḡ** “Çadırın tepe sırtları.”; **Bee** “Kısrak.”; **B□**, **böy** “Zehirli örümcek (<b□y, böḡ DLT); **Köörük** “Körük.”

Kırgız lehçesindeki uzun ünlüler sadece Türkçe kelimelede değil, aynı zamanda Arapça, Farsça ve Moğolcadan alınan kelimelerde de görülmektedir. Moğolca ve Kırgız lehçesinde görülen uzunlukların oluşumundaki ses olayları benzerlikler göstermektedir. Arapça ve Farsçada uzun ünlü bulunduran ve Kırgız lehçesine geçmiş olan kelimelerin pek çoğunda bu uzunluklar korunmuştur.

Kırgız Lehçesindeki uzun ünlülerin oluşumunu şu ana başlıklar altında değerlendirebiliriz:

- Üç sesin kaynaşmasından meydana gelen uzun ünlüler.
- İki sesin kaynaşmasından meydana gelen uzun ünlüler.
- Önceki şekilleri kısa ünlü olan ama sonradan uzun ünlü hâline dönüşen uzunluklar.

a. Üç Sesin Kaynaşmasından Meydana Gelen Uzun Ünlüler:

a. 1. “Uzun aa” Ünlüsünün Oluşumu:

a. 1. 1. a + ḡ + a ~ ı > aa: (-ḡ- sesinin düşmesi)

(Es. Moğ.Yaz.) *Bağatur* > (Kır.) *Baatır* “Bahadır, kahraman.”, (Es.Tür.) *Tağar* > (Kır.) *Taar* “Dağarcık, torba.”, *Mağa* > (ağız) *Maa* “Bana”, *Sağa* > (ağız) *Saa* “Sana”, (Es.Tür.) *Sağım* > (Kır.) *Saam* “Bir sağımlık (süt)”.

a. 1. 1. a + ñ + a ~ ı > aa: (-ñ- sesinin düşmesi)

(Es.Tür.) Yañak > (Kır.) Caak "Yanak.", (Es.Tür.) Mañra - > (Kaz.Kara.Kal.) Mañira - > (Kır.) Maara - "Melemek."

a. 1. 1. a + y + a > aa: (-y- sesinin düşmesi)

(Es.Tür.) Tağay > (Kır.) Taya > (Kır.) Taa "Anne tarafından akraba."

Yukarıdaki yapılardan başka, alıntı kelimelerde kelime içindeki "h, x (□)" ünsüzlerinin düşürülmesi ile de "uzun aa" ünlüsü oluşur: (Fars.) Bahā > (Kır.) Baa "Paha, fiyat, değer.", (Fars.) Şehr > (Kır.) Şaar "Şehir", (Fars.) Şāh > (Kır.) Şaa "Şah", (Fars.) Hāh (+la-) > (Kır.) Kaala- "İstemek", (Fars.) Kāhramān > (Kır.) Kaarman "Kahraman", (Ar.) Nasiḥat > (Kır.) Nasaat "Nasihat."

a. 2. "Uzun ee" Ünlüsünün Oluşumu:

a. 2. 1. e + g + e (eye) > ee: (-g- sesinin düşmesi): (Es.Tür.) Yegen > (Kır.) Ceen "Yeğen", (Es.Tür.) Ege ~ Eye > (Kır.) Ee (~ Ege) "Sahip, iye; Tanrı."

a. 2. 2. e + ñ + e (eye) > ee: (-ñ- sesinin düşmesi): (Es.Tür.) Meñe > (Kır.) Mee "Beyin, dimağ." (Mee < Meye < Meñe < Mege), (Türkmen) Eñek ~ (Kır.) Eek "Çene, alt dudak." (eek < eyek < eñek).

a. 2. 3. e + y + e > ee: (-y- sesinin düşmesi): (Es.Tür.) Eder, ezer, eyer > (Kır.) Eer "Eyer.", (Yak.)Bie, (Nij.Nov.) Bīye, (S.Uygur) Pī, Piye > (Kır.) Bee²⁷ "Kısrak".

a. 3. "Uzun oo" Ünlüsünün Oluşumu:

²⁷ Talât Tekin'e göre buradaki uzunluk ikincil değil aslıdır. Bkz. Talât Tekin, *age.*, s.68.

a. 3. 1. a + ğ + ı ~ u > (ow) > oo: (-ğ- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Ağır > (Kır.) Oor “Ağır”; (Es.Tür.) Bağır > (Kır.) Boor “Bağır”; (Es.Tür.) Yağı > (Kır.) Coo “Düşman”; (Es.Tür.) Tağağı > Tağığı > Tağuk > Tağuk > (Kır.) Tooğ “Tavuk”; (Es.Tür.) Buzacağı > (Kır.) Muzoo “Buzağı”.

a. 3. 2. o + ğ + u ~ a > (ow) > oo: (-ğ- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Kağun > (Kır.) Koon “Kavun.”; (Es.Tür.) Yoğun > (Kır.) Coon; (Es.Tür.) Boğuz, boğaz > (Kır.) Booz “Boğaz”.

a. 4. “Uzun öö” Ünlüsünün Oluşumu:

a. 4. 1. e + g + ü > (öwö) > öö: (-g- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Tebe, tewe > (Kır.) Töö “Deve” (Kır. Töö < töwe < tögö < töge (Uyg.), (Es.Tür.) Küdegü > (Kır.) Küyöö “Güvey, damat”.

ö + g + ü ~ ö > öö: (-g- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Sügül (Uyg.) Sügel > (Kır.) Sööl “Siyil; nasır.”, (Es. Moğ.) Sögöm > (Kır.) Sööm “Şehadet parmağı ile baş parmak arası kadar olan bir uzunluk ölçüsü.”

a. 4. 2. ö + ñ + ü > öö: (-ñ- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Söñük > Söök “Kemik”, (Es.Tür.) Köñül > (Kır.) Köön “Gönül, yürek; arzu, maharet; keyif.”, (Es.Tür.) Müñre – > (Kır.) Möörö – “Böğürmek.”

a. 4. 3. ü + y + e > öö: (Es.tür.) Yadağ > (Kır.) Cöö “Yaya, yayan; yaya giden; fakir, atı olmayan.”

a.5. “Uzun uu” Ünlüsünün Oluşumu:

a. 5. 1. a + ğ + u > (uw) > uu: (-ğ- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Ağı > (Kır.) Uu “Zehir.”; (Es.Tür.) Yağuk > (Kır.) Cuuk “Yakın.”

a. 5. 2. u ~ o + ğ + u > (uw) > uu: (-ğ- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Soğuk > (Kır.) Suuk “Soğuk”; (Es.Tür.) Boğuz, Boğaz > (Kır.) Muuzdoo “Boğazlamak, boğazından kesmek.” < Buğuzdaw < Buğozdağ <

Boğuzdağ < Boğuz ; (Es.Tür.) Boğun, Boğım > (Kır.) Muun "Boğum; ek; eklem; nesil; hece (gramerde)."; (Es.Tür.) Yoğur – > (Kır.) Cuur – "Yoğurmak, karıştırmak."

a. 6. "Uzun üü" Ünlüsünün oluşumu:

a. 6. 1. $i \sim \ddot{u} + g + \ddot{u} > (\ddot{u}w) > \ddot{u}\ddot{u}$: (-g- sesi düşmesi): (Es.Moğ.) Serigün > (Kır.) Serüün "Serin, mutedil sıcaklık; tazelik veren hava."; (Es.Moğ.) Sügüsü > (Kır.) Şüüşün "Gereği kadar kızartılmamış, haşlanmamış olan etteki kan."

a. 6. 2. $\ddot{u} + y + \ddot{u} > \ddot{u}\ddot{u}$: (-y- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Mügüz, Müyüz > (Kır.) Müyüz ~ Müüz "Boynuz."; (Es.Tür.) Ügür –, Üyür – > (Kır.) Üyür – ~ Üür – "Evirmek, döndürmek (özellikle hububat elerken eleği döndürmek)."

b. İki sesin Kaynaşmasından meydana Gelen Uzun Ünlüler:

b. 1. $a + \acute{g} > ow > oo$: (-g- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Ağ- "Yukarı çıkmak" > (Kır.) Oo – "Ağmak, bir yana sarkmak, bir tarafa yatmak, eğik bir şekle girmek."; (Es.Tür.) Ağlağ > (Kır.) Oolağ "Uzaktaki, uzak, uzakta."; (Es.Tür.) Bağ > (Kır.) Boo "Bağ", (Es.Tür.) Sağ > (Kır.) Soo "Sağ, esen."; (Es.Tür.) Tağ > (Kır.) Too "Dağ"; (Es.Tür.) Sağlık > (Kır.) Sooluğ "Sağlık."

b. 2. $u + \acute{g} > uw > uu$: (-g- sesi düşmesi): (Es.Tür.) Suğ, sub, suw > (Kır.) Suu "Su."; (Es.Tür.) Buğra > (Kır.) Buura "Buğra", (Es.Tür.) Toğ – > (Kır.) Tuu – "Doğurmak, doğmak; türemek; bir yerden çıkmak (Güneş ve Ay için)."

b. 3. o + ğ > uw > uu: (-ğ sesi düşmesi): (Es.Tür.) Boğ – > (Kır.) Buu – “Boğmak; bağlamak.”; (Es.Tür.) Toğra > (Kır.) Tuura “Doğru, dürüst; düz.”; (Es.Tür.) Oğrı > (Kır.) Uuru “Hırsız.”

b. 4. i + g > üw > üü: (-g sesi düşmesi): (Es.Tür.) Elig > (Kır.) Elüü “Elli (50).”

c. Önceden kısa ünlü olan ama sonradan uzun ünlü hâline dönüşen uzunluklar:

Kırgız lehçesinde uzun ünlüler, yukarıda açık bir şekilde izâh edildiği gibi kelime içindeki ünsüzlerin düşmesi sonucunda oluşurlar. Bu şekilde oluşan uzunlukların yanında önceleri kısa ünlü olan ama sonradan uzun ünlüye dönüşen şekiller de vardır. Bu şekiller önceki şekillerden iki özellikle farklılık göstermektedirler:

1. Üç sesin ve iki sesin birleşiminden oluşan uzunluklarda bir ses olayının meydana geldiğini ve uzun ünlülü şekiller ile kısa ünlülü şekiller arasında anlam farklılığı oluştuğunu görmekteyiz: Mal “Mal, mülk; hayvan.”/ Maal “Vakit, zaman, an.”; Tar “Dar, ensiz” / Taar “Dağarcık, torba.”; Uz “Usta, becerikli, mahir.”/ Uuz “Ağız.”; Bu “Bu”/ Buu “Buğu”. vb. gibi.

Kısa ünlülerin uzamasıyla oluşan kelimelerde herhangi bir ses olayının olduğu aşikâr değildir ve kelimenin kısa şekliyle bir anlam farklılığı yoktur: Deñgel-Deñgeel “Seviye.”, Dalda-Daldae “Örtü, perde; siper, sığınak.”; Dala-Dalae “Step, bozkır, sahra; vadi.”; Daban-Dabaan “Dağ geçidi.” vb.

2. Üç sesin ve iki sesin birleşimiyle oluşan uzunluklar ağızlara göre bir farklılık göstermemekte; bütün bölgelerde aynı özellikleri sergilemektedirler. Ama kısa ünlülerin uzamasında ağızlarda ve yazı dilinde farklı şekiller görülmektedir. Yani Çüy ağızında uzun ünlülü olan bir kelime Narın ağızında kısa ünlülü, yazı dilinde uzun ünlülü olabilmektedir:

Yazı dilinde: Köpürö ~ (ağız) Köpürö "Köprü." *Yazı dilinde:* Dalda ~ (ağız) Daldaa "Örtü, perde; sipe, sığınak." vb.

ç. Eklerdeki Ses Olayları Neticesinde Oluşan Uzun Ünlüler:

1. Kırgız lehçesinde kelime sonu "p" ünsüzü ile biten fiillere "-ıp/-ip, -up/-üp" zarf-fiil eki eklendiğinde, fiilin bünyesindeki "p" ünsüzü düşer ve bir uzun ünlü yapısı oluşur. Yine "m" ünsüzü ile biten fiillere aynı zarf-fiil eki eklendiğinde, zarf-fiilin ünlüsü düşer ve fiilin ilk hecesindeki ünlüde vurgu artar ve bu ünlü uzar:

Tep + ıp > Teep "Tepi tekme atıp."; Öp + üp > Ööp "Öpüp.", Kap + ıp > Kaap "Kaparık, kapıp."; Köm + üp > Köömp "Gömüp, defnedip."; Tam + ıp > Taamp "Damlayıp, damlayarak." vb.

2. *-luu* (<-luw, liğ): Yarağ + liğ > Carağ +tuu "Silahlı"; At + liğ > At +tuu "Adlı."

3. *-oo/ -öö/ -uu/ -üü* (<-ow/ -öw/ -uw/ -üw < -ığ/ -ig, -g): Kışlağ > Kıştoo "Kışlak, kışlık mesken."; Kağığ > Kaatuu "Sert, katı, kaba."; Ulağ >

Uloo “Yolculara verilen yük hayvanı; ulak.”; Keçig > Keçüü “ırmağın geçilen yeri, geçidi.”; Yaylağ > Cayloo “Yaylak, yazlık otlak.”

4. **-oo/ -öö** (< -ağū/ -egū; -ğū/ -gū): Bireğüsi > Biröösü “Bir tane, birisi, bir tek.”; İkegü > Eköo “İki tane; ikisi birlikte.”; Altağū > Altoo “Altı tane.” vb.

5. **-anaağ** (< -ğana + oğ): Kabağān + oğ > Kabānaağ “Saldırgan (köpek)”; Kaçağān + oğ > Kaçānaağ “Hep kaçmayı, sıvışmayı düşünen(at).” vb.

A. 4. Rusçadan Kazak ve Kırgız Lehçelerine Giren Ünlüler:

Bu ünlüler önceden de vurguladığımız gibi, çoklukla belli bir siyasetin gereği olarak ve bazen de ihtiyaç gereği kullanılan Rusçaya ait ünlülerdir. Genellikle Rusça kelimelerde, kelimenin Kiril alfabesindeki imlâsı aynen korunduğu için Kazak ve Kırgız yazı diline girmişlerdir. Bu ünlüler son yıllarda sistemli bir şekilde Kazak ve Kırgız lehçelerindeki Türkçe kelimelerde de kullanılmaya başlanmıştır.

A.4. 1. Rusça e (э) sesi:

Kazak lehçesinde kullanılan diğer “e” sesi kelime başında telaffuz edilirken bir “y-” sesi türetildiği için Rusça “e” sesini göstermede “э” harfi kullanılmıştır. Kırgız lehçesinde de çoğunlukla Rusça kelimelerde kullanılır. Kırgız lehçesine ait, ünlü ile başlayan bazı kelimelerde ve kelime içinde ünlülerden sonra, “e” harfinin “ye” okunma durumu olduğu yerlerde bu harf kullanılır (Ээ (ee) “Sahip, iye” kelimesinde olduğu gibi). Bu ses, iki lehçenin alfabelerinde de “Э, э”, Lâtin alfabesinde ise “E, e” harfiyle gösterilir.

Radloff, sözlüğünde "э" harfini kullanmıştır. Lâkin O'nun kullandığı bu harf ve karşıladığı ses çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerindeki Rusça "e" sesini gösteren "э" harfi değildir. Zaten Radloff Kazak ve Kırgız lehçelerine ait kelimelerde bu harfi kullanmamıştır. Radloff'un sözlüğünde bu ses ile ilgili şu açıklamalar vardır: "*Bu sesle sadece Trok Karaimlerinde karşılaştım. Bu ses "a - ä" arası bir sestir ve İngilizce "man" kelimesindeki "a" gibi söylenir.*"

A. 4. 2. Rusça ѐ (yo), ю (yu), я (ya) sesleri:

Bu sesler de Rusçaya ait seslerdir. Rusça kelimelerin imlâsı aynen korunduğu için Kazak ve Kırgız lehçelerinin yazı dillerinde de kullanılmaktadır. Genelde Rusça kelimelerde kullanılan bu sesler, sistemli ve bilinçli bir şekilde bu lehçelerin kendi kelimelerinde de kullanılmaya başlanmışlardır. Aslında Kazak ve Kırgız lehçelerinin alfabe sistemlerinde bu harflerin varlığı gereksizdir. Bu sesleri göstermek için Kazak ve Kırgız lehçelerinin Kiril alfabe sistemlerinde var olan şu harfler yeterli olurdu ve seslerin yazılışları şöyle gösterilebilirdi: ѐ= ѐо, ю= (Kazak) ѐу / (Kırgız) ѐу , я=ѐа. Bu şekildeki bir alfabe daha kullanışlı ve basit olurdu. Radloff, sözlüğünde Rusçaya ait olan bu sesleri ve harfleri Türkçe kelimelerde de kullanmamıştır.

B. ÜNSÜZLER:

Çağdaş Kazak yazı dilinde kullanılan 26 ünsüz vardır. Bu ünsüzler alfabe sistemindeki yerlerine göre şu şekilde sıralanırlar: Б (b), В (v), Г (g), Ф (ğ), Д (d), Ж (j), З (z), Ы (y), К (k), Қ (k), Л (l), М (m), Н (n), Ң (ñ),

П (p), Р (r), С (s), Т (t), У (v), Ф (f), Х (h), Һ (h) Ц (ts), Ч (ç), Ш (ş), Щ (şç)²⁸.

Yukarıda Kiril alfabesiyle gösterilen ünsüzlerden “В (v), Ф (f), Ч (ç), Ц (ts), Щ (şç)” ünsüzleri Kazak lehçesinin aslî seslerinden değildirler. Başta Rusçadan olmak üzere, Arapça, Farsça gibi dillerden Kazak yazı diline giren alıntı kelimelerde görülen seslerdir.

Çağdaş Kırgız lehçesinin yazı dilinde 25 tane ünsüz ses vardır. Bu seslerden “g/g, c/j ve k/k” sesleri için alfabede tek harf (Г г , Ж ж, К к) kullanılmıştır. Bu harflerin hangi sesi karşıladıkları ise kelimedeki ince/kalın sıradan ünlülerin varlığı ve kelimenin Kırgız lehçesine ya da Rusçaya ait oluşlarına göre ayırt edilmektedir (*Буру (Buğu) “Erkek geyik”/ Бүгүн (Bügün) “Bugün”; Журналь (Jurnal) (Rus.) “Dergi, mecmua”/ Жакшы (Caşşı) (Kır.)“İyi, Güzel.”; Калык (Kalık) “Halk”/ Кепере (Kerege) “Çadırın ağaç iskeleti.”*) Kırgız lehçesinin Kiril kaynaklı alfabesinde ünsüzler şu harflerle gösterilirler: Б (b), В (v), Г (g/g), Д (d), Ж (c /j “Rusça kelimelerde”), З (z), К (k/k), Л (l), М (m), Н (n), Ң(ñ), П (p), Р (r), С (s), Т (t), Ф (f), Х (h), Ц (ts), Ч (ç), Ш (ş), Щ (şç).

²⁸ Bazı Kazak dilbilgisi kitaplarında ünsüzlerin sayısı farklı gösterilmiştir. Mesela **Kazak Tili** (*Ş.Bekturov, M. Serğaliyev, “Bilim”, Almatı,1994. s. 30*) adlı kitapta “Қ (k)” harfi sayılmamış, 25 ünsüzün varlığından bahsedilmiş, ama izâhlar bölümünde bu harfin açıklaması yapılarak varlığı tescillenmiş, ikileme düşülmüştür. Yine **Қазирги Қазақ Тили** (M. Balakayev, A. İskakov, S. Keñesbayev, G. Musabayev, H. Savranbayev, “Kazak CCP Gılım Akademiyası, Almatı, 1954.s.118-123.) adlı kitapta da Rusça “ц” sesi ünsüzler arasında anılmamış ve Kazak lehçesindeki ünsüz sayısı 25 olarak gösterilmiştir.

Yukarıda sıraladığımız ünsüzlerden Ж (j), Ф (f), Ц (ts), Ц (şç) ünsüzleri Kırgız lehçesine özgü sesler değil, alıntı kelimelerle bu lehçeye geçen ünsüzlerdir.

Radloff, sözlüğünde kullandığı alfabe sisteminde ünsüz sesleri göstermek için otuz beş tane harf kullanmıştır. Bu otuz beş harf içinde Kazak ve Kırgız lehçelerine ait kelimelerde geçen ünsüzleri göstermek için ise yirmi dört harf kullanmıştır. Radloff'un kullandığı harfler ve ses değerleri şunlardır: К к (k), Кк (k), Х х (h), Ы ы (ğ), Г г (g), , Һ һ (h), Ң ң (ñ), Ј ј (y), Р р (r), Л л (l), Т т (t), Д д (d), Ч ч (ç), Ы ы (c), С с (s), Н н (n), З з (z), Ш ш (ş), Ж ж(j), П п (p), Б б (b), Ф ф (f), В в (v), М м (m).

Ünsüzler çıkaklarına göre şu şekilde sınıflandırılırlar:

1. Çift dudak ünsüzleri.
2. Diş-dudak ünsüzleri.
3. Diş-diş eti ünsüzleri.
4. Diş-damak ünsüzleri.
5. Ön damak ünsüzleri.
6. Arka damak ünsüzleri.
7. Gırtlak ünsüzü.

B. 1. Çift Dudak Ünsüzleri: p, b, m, □

"B" sesi sürtünmeli, süreksiz ve yumuşak bir çift dudak ünsüzüdür. Bu sesin sert şekli "p" sesidir. Her iki lehçede de telaffuzu aynıdır. Türkçenin genel kuralı olan kelime sonunda "b" sesinin bulunmaması durumu Kazak ve Kırgız lehçelerinde de var olan bir kuraldır. "P" sesi ise

kelime başında bulunmaz. Kelime başında “p” sesi sadece alıntı ve taklidî kelimelerde vardır.

Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde “b” sesi “Б б”, Lâtin alfabesinde de “B, b” harfleriyle gösterilir. “P” sesi ise her iki lehçede de “П п”, Lâtin alfabesinde “P p” harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesleri Kiril alfabesindeki “Б б (b)” ve “П п (p)” harflerle göstermiştir.

Kazak: *Baba (Rad.) ~ Baba (Kaz.)* “Dede, ecdat; hürmet, saygı ifadesi olarak da kullanılır; halka yardım ettiğine inanılan aziz, pir.”(2-127); *Balgala – (Rad.) ~ Balgala – (Kaz.)* “Çekiçle vurmak, çekiçle çakmak.”(2-139), *Bēseñ (Rad.) ~ B□señ (Kaz.)* “Yavaş, ağır; mütevazî, akıllı, sakin.”(2-176). *Pañ (Rad.) ~ Pañ (Kaz.)* “Mağrur, bencil, övüngeç, kendini beğenmiş.”(4-900); *Parla – (Rad.) ~ Parla – (Kaz.)* “Göğe doğru hızlıca uçup gitmek; ateşin, ışığın parlaması; terlemek; memeden süt akması.”(4-901); *Pēmdē – (Rad.) ~ P□mdē – (Kaz.)* “Bir konu hakkında tahminde bulunmak.”(4-902).

Kırgız: *Baçım (Rad.) ~ Baçım (Kır.)* “Tez bir şekilde, çabucak, hızlıca.”(2-127); *Badana (Rad.) ~ Badana (Kır.)* “Zırh.”(2-128); *Bılkılda – (Rad.) ~ Bılkılda – (Kır.)* “Sallamak, itirmek, oynamak, hareket etmek.”(2-186). *Pende (Rad.) ~ Pende (Kır.)* “Allah’ın kulları; insan, kişi; zorluk çeken insan.”(4-902); *Penşembi (Rad.) ~ Beyşembi (Kır.)* “Perşembe günü.”(4-903); *Porçuq (Rad.) ~ Porçuq (Kır.)* “Küf, küften oluşan koku.”(4-908).

"M" sesi sürtünmesiz, yumuşak, genizsi bir çift dudak ünsüzüdür. Her iki lehçede de telaffuzu aynıdır. Kazak ve Kırgız Kiril alfabe sistemlerinde "M M", Lâtin alfabesinde ise "M, m" harfleriyle gösterilir. Radloff bu sesi Kiril alfabesindeki "M M" harfiyle göstermiştir:

Kazak: Maқта – (Rad.) ~ Maқта – (Kaz.) "Biribi ya da bir şeyi övmek, pohpohlamak."(3-771); Mama (Rad.) ~ Mama (Kaz.) "Meme."(3-774); Meман (Rad.) ~ Meyman (Kaz.) "Misafir."(3-796).

Kırgız: Manap (Rad.) ~ Manap (Kır.) "Eski devirlerdeki bey, ağa; derebeyi, töre."(3-775); Mēsele (Rad.) ~ M□sele (Kır.) "Mesele, olay, sorun."(3-795); Mintıq (Rad.) ~ Mıltıq (Kır.) "Tüfek."(3-802).

"□" sesi, çift sesli ünlüler başlığı altında izah ettiğimiz Kazak lehçesine özgü bir sestir²⁹. Kelime başında kullanımı nisbeten azdır. Kelime içinde iki ünlü arasında bulunur. Kelime sonunda ise ünlü ile biten kelimelerden sonra gelir. Sürtünmeli, sürekli, yumuşak bir çift dudak ünsüzü olan "□" Batı dillerindeki "w"(dabılyu)'ya yakın bir sestir. Rusçadaki ve Türkiye Türkçesindeki "v" sesinden farkı, dış-dudak yardımıyla değil, iki dudağın yardımıyla telaffuz edilmesidir. Bu ünsüz çağdaş Kırgız lehçesinin yazı dilinde yoktur.

Kazak lehçesinin Kiril alfabesinde "Y y", Lâtin alfabesinde ise "V v" şeklinde gösterilir. Radloff'un alfabe sisteminde bu ses "y ve y" harfleriyle gösterilmiştir.

²⁹ "Çift sesli ünlüler" başlığı altında bu sesin kelimedeki yerine göre ses değerlerini geniş bir şekilde izah etmiştik. Bk. "Çift Sesli Ünlüler."

B. 2. Diş-Dudak Ünsüzleri; v, f

“V” sesinin telaffuzu Türkiye Türkçesindeki “v” sesinin aynısıdır. Sürtünmeli, sürekli, yumuşak bir diş-dudak ünsüzüdür. “F” sesi ise “v” sesinin sert şeklidir. “v” ve “f” sesleri Kazak lehçesinin aslî ünsüzleri değildir. Kazak lehçesine özellikle Rusçadan ve diğer dillerden girmiş kelimelerde rastlanılan seslerdir: *Vaza (Rus.) “Vazo.”; Val’s (Rus.) “Vals dansı ve müziği.”; Vulkan (Rus.) “Volkan.”; Faktor (Rus.) “Faktör.”; Fabrika (Rus.) “Fabrika.”; Flot (Rus.) “Filo.”; Faqır (a.) “Fakir, yoksul.” vb*

Kırgız lehçesinde “v” sesi konuşma dilinde bazı söyleyiş özellikleri neticesinde telaffuz edilir (Aba ~ Ava “Hava”; Kelip catat ~ Kelivatat “Geliyor” vb). Ancak yazı dilindeki varlığı Kazak lehçesinde olduğu gibi, sadece alıntı kelimelerde vardır. “F” sesinin varlığı da Kazak lehçesindeki “f” sesinin varlığına benzer: *Kırgız: Vagon (Rus.) “Vagon.”; Vino (Rus.) “Şarap.”; Voksal (Rus.) “Gar.” vb.; Fontan (Rus.) “Fıskiye.”; Furaçka (Rus.) “Kasket.”; Faktı (Rus.) “Hâl, hakikat, olay.”*

Radloff’un sözlüğünde “v” veya “f” sesleriyle başlayan kelime örnekleri yoktur. Sadece bir örnekte “v” sesi kelime başında görülür. Bu kelime de taklidî bir kelimedir (Vızılda – “Vızıldamak; suyun sesli bir şekilde kaynaması.”). Kelime içinde görülen “v” sesi ise, “y” harfiyle gösterilen ve “Çift sesli ünlüler” başlığında değerlendirdiğimiz “v, vı, vi, vu, vü, uv, üv” sesidir. Alıntı kelimelerdeki “f” sesi ise genellikle “p” sesine dönüşmüş bir şekilde Radloff’un sözlüğünde yer alır: *Fenā (a.) > Pana (Rad.) “Talihsiz, acı kader.”(4-900); Fehm. (a.) > Pēm (Rad.) ~ P□m*

(*Kaz. ağız*) "Bir işin anlamı, manası, özü." (4-902); *Fermān (Fars.)* > *Pērmen (Rad.)* ~ *Pōrmen (Kaz.)* "1. Güç, kuvvet, gayret, 2. Bir vazifeyi yerine getirmek için verilen emir."(4-903);

Bu sesler, Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "B B (v)", "Фф (f)"; Lâtin alfabesinde ise "V, v", "F,f" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesleri Kiril sistemindeki "B B (v)" ve "Фф (f)" harfleriyle göstermiştir.

B. 3. Diş- diş eti ünsüzleri; d, t, n, z, s

"D" sesi sürtünmeli, süreksiz, yumuşak bir diş-diş eti ünsüzüdür. "T" sesi ise "d" sesinin sert şeklidir. Türkçenin genel kuralı uyarınca Kazak ve Kırgız lehçelerinde de "d" sesi kelime sonunda bulunmaz. Her iki lehçede de aynı şekilde telaffuz edilirler. Bu sesler Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "Д д", "Т Т"; Lâtin alfabesinde ise "D,d" ve "T, t" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesleri göstermek için Kiril alfabe sistemindeki "Д д (d)", "Т Т (t)" harflerini kullanmıştır:

Kazak: Dabırла – (Rad.) ~ *Dabırла – (Kaz.)* "Bağırarak konuşmak, gürültü etmek."(3-415); *Dala (Rad.)* ~ *Dala (Kaz.)* "Geniş düzlük, mera, ova, bozkır; ülke, eyâlet."(3-417); *Dēn□k – (Rad.)* ~ *D□nik – (Kaz.)* "Bir şeye alışmak, onu öğrenmek; bir şeyi âdet edinmek."(3-431). *Tabaşı (Rad.)* ~ *Tabaşı (Kaz.)* "Çekemeyen, kıskanç, karnı dar kişi."(4-1096); *Taқа – (Rad.)* ~ *Taқа – (Kaz.)* "Yaklaşmak, yakın olmak, yakınlaşmak."(4-1099); *Tīgiz – (Rad.)* ~ *Tiygiz – (Kaz.)* "Değdirmek, dokundurmak."(4-1177).

Kırgız: Daldal (Rad.) ~ *Daldal (Kır.)* "Hayvan alım satımında bulunan aracı, simsar, mal pazarlamacısı."(3-418); *Dalı (Rad.)* ~ *Dalı*

(Kır.) "Kürek kemiği."(3-418); Dōla – (Rad.) ~ Doola – (Kır.) "Bir şey hakkında hak iddia etmek, bunun için de dava açmak, davacı olmak."(3-437). Tabılğa (Rad.) ~ Tabılğa (Kır.) "Kazanılan para, kâr, kazanç; fayda."(4-1097); Tal – (Rad.) ~ Tal – (Kır.) "Bayılmak, kendinden geçmek, yorulmak."(4-1103); Terek (Rad.) ~ Terek (Kır.) "Kavak ağacı."(4-1159).

"N" sesi sürtünmesiz, yumuşak, genizsiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Bu sesin telaffuzunda ağız boşluğundaki hava ekseriyetle genizden geçerek burun boşluğundan çıkar. "N" sesi kelime başında genelde alıntı kelimelerde görülür. "N" sesinin telaffuzu iki lehçede de aynıdır. Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "H, H", Lâtin alfabesinde "N, n" harfleriyle gösterilir. Radloff bu sesi Kiril kaynaklı "H, H (n)" harfleriyle göstermiştir:

Kazak: Nağası (Rad.) ~ Nağası (Kaz.) "Çocuklar için annenin akrabaları, anne tarafından akraba olanlar."(4-827); Nan (Rad.) ~ Nan (Kaz.) "Ekmek."(4-829); Noxtala – (Rad.) ~ Noxtala – (Kaz.) "Hayvanın başına yular geçirmek, takmak."(4-837); Nurdan – (Rad.) ~ Nurlan – (Kaz.) "Aydınlanmak, nurlanmak, ışımak, parlamak."(4-837).

Kırgız: Nalı – (Rad.) Naalı – (Kır.) "Kaygılanmak, kederlenmek; ağlamak, şikâyet etmek."(4-828); Narķ (Rad.) ~ Narķ (Kır.) "Fiyat, paha, değer; âdet, gelenek; soy, sop, kabile."(4-830); Noxtolū (Rad.) ~ Noxtoluu (Kır.) "Yuları olan, yularlı; süslü (çizme için)."(4-837).

"Z" sesi sürtünmeli, sürekli, yumuşak bir diş-diş eti ünsüzüdür. "S" sesi ise "z" sesinin sert şeklidir ve seslerin telaffuzları Kazak ve Kırgız

lehçelerinde aynıdır. Bu sesler Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "3 3" ve "C c", Lâtin alfabesinde ise "Z, z" ve "S, s" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesleri Kiril alfabesindeki harflerle göstermiştir: "3 3" ve "C c":

Kazak: *Zalal (Rad.) ~ Zalal (Kaz.)* "Zarar, ziyan, kötülük."(4-1329); *Zarla – (Rad.) ~ Zarla – (Kaz.)* "Sızlanmak, ağlamak, şikayet etmek."(4-1332); *Zauzat (Rad.) ~ Zıvzat (Kaz.)* "Soy, sop, sülale; evlat; tohum, kök."(4-1333). *Sağanak (Rad.) ~ Sağanak (Kaz.)* "Çadırın omurgasını teşkil eden ağaçları birleştiren yapı."(4-918); *Saқта – (Rad.) ~ Saқта – (Kaz.)* "Korumak, esirgemek, saklamak."(4-922); *Sınas – (Rad.) ~ Sınas – (Kaz.)* "Birbirini denemek, sınamak."(4-968); *Soğus (Rad.) ~ Soğıs (Kaz.)* "Savaş, harp; kavga."(4-983).

Kırgız: *Zār (Rad.) ~ Zaar (Kır.)* "Zehir; teke ve koçtan çıkan pis koku; acı, keder."(4-1331); *Zer (Rad.) ~ Zer (Kır.)* "Atlardaki kuyruk sokumu kemiği."(4-1335); *Zor (Rad.) ~ Zor (Kır.)* "Büyük, iri; çok büyük; kocaman."(4-1339). *Salıx (Rad.) ~ Salıx (Kır.)* "Vergi."(4-926); *Sansı – (Rad.) ~ Sansı – (Kaz.)* "Çok fazla sayıda olmak, çoğalmak."(4-933); *Sōran – (Rad.) ~ Sooron – (Kır.)* "Kendini frenlemek, teselli etmek, sakinleştirmek."(4-992); *Suqsur (Rad.) ~ Suqsur (Kır.)* "Kara ve iri bir ördek türü."(4-1001).

B. 4. Diş-Damak Ünsüzleri: c, ç, j, ş

Çağdaş Kazak yazı dilinde "c" sesi yoktur. Ancak konuşma dilinde ve özellikle Güney Kazak ağızlarında, yazı dilindeki "j" sesinin bir varyantı olarak kullanılır. Gerçekte Kazak lehçesinde kelime başındaki "j-" sesi Kırgız lehçesindeki "c-" sesi gibi aslı y- sesinden, y- > c- > j- sürecini izleyerek değişmiştir. Bugün Kazak lehçesinde, Rusçanın ve

Rus dil politikasının, bu doğrultuda oluşturulan yazı dilinin etkisiyle “j” sesinin varlığı iyice pekiştirilmiştir.

Kırgız lehçesinde “c” sesi lehçenin en belirleyici ünsüzüdür. Türkçe kelime başı “y-” sesinin bu lehçede “c-” sesine dönüştüğünü biliyoruz. Kırgız lehçesindeki “c” sesi sürtünmeli, süreksiz, Türkiye Türkçesindeki “c” sesine oranla daha kalın ve sert bir şekilde telaffuz edilir. Özellikle Kuzey bölgelerde bu ünsüzün telaffuzu “c-ç” arası bir ses olarak duyulur. Belki de bu özelliğinden dolayı Kazak lehçesindeki yumuşak “j” sesine meyletme temayülü Kırgız lehçesinde görülmez.

Kazak lehçesinin yazı dilinde “c” sesi olmadığı için alfabe sisteminde de böyle bir harf yoktur. Ancak Radloff’un sözlüğündeki Kazak lehçesine ait kelimelerin hemen hemen tamamında kelime başındaki “j –” sesinin “c –” olduğunu görmekteyiz. Çağdaş Kırgız lehçesinin belirgin bir özelliği olan kelime başı “c-” ünsüzünün varlığı, Radloff’un derlediği “c” maddesindeki kelimelerde tamamen “Kazak” lehçesine ait kelimeler olarak verilmiştir. Kırgız lehçesine ait kelimelerde kelime başında “c-” sesinin olduğu örnek Radloff’un sözlüğünde yoktur.

Öte yandan yine çok önemli bir özellik olarak gördüğümüz diğer bir farklılık da Radloff’un sözlüğündeki Kırgız lehçesine ait kelimelerde vardır. Bugün Kırgız yazı dilinde kelime başında tamamen bir “c-”leşme gözlenirken, Radloff’un derlediği Kırgız lehçesine ait 110 kelimedede

kelime başında "y-" ünsüzünün varlığını görmekteyiz³⁰. Çağdaş Kırgız lehçesinin yazı dilinde "c" sesi Kiril "Ж, ж", Lâtin alfabesinde ise "C, c" harfleriyle gösterilir:

Caak "Çene, yan yüz, yan kısım."; **Cabdık** "Silah, teçhizat."; **Cayıraak** "Yavaş, sakin."; **Can** – "Dönmek."; **Cıl** – "Hareket etmek, kıvıldamak, emeklemek."; **Cıldız** "Yıldız; teveccüh; sevimli, hoş."; **Coru** – "Yorumlamak, açıklamak; tasavvur etmek, tahminen söylemek."

Radloff, sözlüğünde "c" sesini "Ç ç" harfiyle göstermiştir. Bu harfin ses değerini; "Boğuk ve ünsüz "ç (ç)" sesine karşılık gelen tonlu bir ünsüzdür. Bir başka ifadeyle: ç (c) = д (d) + ж (j) gibi telaffuz edilir." şeklinde açıklamıştır.

"J" sesi sürtünmeli, sürekli, yumuşak bir diş-damak ünsüzdür. Bu sesin sert şekli "ş" sesidir. Bu iki ünsüz sesin varlığı Kazak lehçesi için belirleyicidir. Türkçe aslı "ç" sesinin Kazak lehçesinde "ş" sesine, aslı "y-" sesinin ise "j – (~ c-)" sesine dönüştüğünü; bu iki ses özelliğinin Kazak lehçesini diğer lehçelerden ayıran önemli bir özellik olduğunu biliyoruz.

Kırgız lehçesinde "j" sesi taklidî sesler dışında sadece alıntı kelimelerde, özellikle de Rusçadan geçen kelimelerde görülür. "Ş" sesi ise Kırgız lehçesinde var olan bir ünsüzdür.

³⁰ Bu durumun, Radloff'un derleme yaptığı kişilerin Çağatay yazı dili ile eğitim almış mektepli Kırgızlar olması ihtimalinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çağatay yazı dili, kelime başı y- /c- bulunması hususunda y- tarafından.

“J” ve “ş” sesleri Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde “Ж ж” ve “Ш ш”, Lâtin alfabesinde ise “J, j”, “Ş, ş” harfleriyle gösterilir. Radloff bu sesleri Kiril “Ж ж”ve “Ш ш” harfleriyle göstermiştir:

Kazak: **Cabağı (Rad.) ~ Jabağı (Kaz.)** “Altı ay ile bir yıl arasında bir yaşta olan at yavrusu.”(2-256); **Cabıķ - (Rad.) ~ Jabıķ - (Kaz.)** “Gönülsüz olmak, hüzünlenmek, kederlenmek.”(2-257); **Cem□s (Rad.) ~ Jemis (Kaz.)** “1. Ağaçlarda, ağaççıklarda oluşan döl, meyve, 2. (an.değ.) Bir şeyin neticesi, sonucu.”(2-326); **Cumala – (Rad.) ~ Jumala – (Kaz.)** “Her tarafından çekmek, tekrarlamak.”(2-379).

Kazak: **Şabaķ (Rad.) ~ Şabaķ (Kaz.)** “At arabasının tekerleğinin poryası ile birleştirilmesinde kullanılan bölüm, parmaklıklar.”(4-1021); **Şaban (Rad.) ~ Şaban (Kaz.)** “1. Tembel, hımbıl, uyuşuk, 2. Yavaş, ağır.”(4-1021); **Şıbında – (Rad.) ~ Şıbında – (Kaz.)** “1. Hayvanların hareket ederek, sallanarak üzerlerindeki sinekleri kovmaları, 2. Sinekten korunmak, 3. (an.değ.) Her ne hâlde olursa olsun kabul etmek, uygun bulmak.”(4-1056); **Şire – (Rad.) ~ Şire**

– (Kaz.) “1. Ayaklarını uzatarak bütün gücüyle vücudu geriye atmak, 2. (an.değ.) Kendi kendine güç kazanmak, sevinmek.”(4-1073).

Kırgız: **Şaķar (Rad.) ~ Şaķar (Kır.)** “Kuray adlı içi kof bir bitkiden çıkarılan, onun külünden yapılan bir şey (halk bunu sabun yapmında da kullanıyor)”(4-1025); **Şirge (Rad.) ~ Şirge (Kır.)** “Anasını emmemesi için atın burnuna konulan bir tür halka.”(4-1074); **Şödıra – (Rad.) ~ Şoodura – (Kır.)** “Rüzgar esip salladığında hışırdayarak ses çıkarmak (kamış veya bitkiler için).”(4-1075).

"Ç" sesi sürtünmeli, süreksiz ve sert bir ünsüzdür. Kırgız lehçesindeki "ç" sesi Türkiye Türkçesindeki "ç" sesinden daha vurgulu, kalın ve sert bir telaffuza sahiptir. Bu ses Kazak lehçesinin aslî bir ünsüzü değildir. Kazak lehçesindeki "ç" sesi alıntı ve taklidî kelimelerde görülür. Bu ses Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "Ч ч", Lâtin alfabesinde "Ç, ç" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesi Kiril "Ч ч" harfiyle göstermiştir. Radloff'un sözlüğünde "ç" ile başlayan kelime örnekleri Kırgız lehçesine aittir. Kazak lehçesine ait kelimelerde, kelime başında "ç" harfi yoktur:

Kırgız: Çabar (Rad.) ~ Çabar (Kır.) "Haberci, haber ileten, ulaştırın." (2-395); Çıçala (Rad.) ~ Çıçala (Kır.) "Yarı yanmış olan odun, yanıp bitmiş ateş parçaları, kor; bir dal odun." (2-402); Çoğol (Rad.) ~ Çoğool (Kır.) "1. Dikenli bir bitkinin adı, 2. Çabuk kızan, sinirlerine hâkim olamayan, şamatacı, kavgacı adam." (2-407); Çöntök (Rad.) ~ Çöntök (Kır.) "Para ve para gibi küçük şeyleri koymaya yarayan elbiselerin (palto, pantolon, ceket vb.) üstüne veya içine dikilen küçük torbacık." (2-410).

B. 5. Ön Damak Ünsüzleri: l, r, y, g, k

"L" sesi sürtünmesiz, yumuşak, akıcı bir ön damak ünsüzdür. Türkçedeki genel kuralda olduğu gibi Kazak ve Kırgız lehçelerinde de kelime başlarında "l" sesi ancak taklidî ve alıntı kelimelerde görülebilir. "l" sesi ile başlayan alıntı kelimelerde, bu sesin önünde "ı, i" ünlüsü türetilir ve kelime Türkçenin kuralına uygun hâle getirilir. Bu durum özellikle Kırgız lehçesinde çok yayındır (Ilazım, Ilaazım "Lâzım, gerekli, zaruri."; Ilaaçın "Doğan adı verilen yırtıcı bir kuş." vb).

Kırgız ve Kazak lehçelerindeki “l” sesi kalın bir sestir. Sesin telaffuzunda dil ucunun üst ön dişlere teması daralır, dil ön damağa daha sert yapışır, ağız boşluğundaki hava dilin iki yanından çıkartılarak “l” sesi telaffuz edilir. Alıntı kelimelerdeki “l” sesi genellikle ince söylenir.

“L” sesi Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde “Л, л”, Lâtin alfabesinde ise “L, l” harfiyle gösterilir. Radloff sözlüğünde iki “l” sesi kullanmıştır. Bunlardan kalın “l” sesini Kiril “Л, л” harfiyle, ince “l” sesini de Lâtin “L, l” harfiyle göstermiştir. Kelimenin ses değerini de şu şekilde izah etmiştir: *“Rusçadaki ‘a, o, y (u)’ seslerinin önüne gelen ‘л (l)’ ünsüzüne tam olarak benzemez. Bu sesin telaffuzu anında dilin arka kısmı enerjik bir şekilde tam olarak aşağıya inmez. Bu özelliğiyle Türkçe ‘l’ sesi, Rusça ‘л (l)’ ile Almanca ‘l’ arası bir sestir. ‘L, l’ sesi ise Almanca ‘Land, Leder’ kelimelerindeki ‘l’ sesi gibidir.”*

Kazak: *Lāk - (Rad.) ~ Laq - (Kaz.)* “1. Yolumu kaybetmek, yönünü şaşırarak, 2. (an.değ.) Boş konuşmak, ne olsa onu söylemek, gevezelik etmek.”(3-765); *Laqat (Rad.) ~ Laqat (Kaz.)* “Kabirin, mezarın ölü konulan yeri.”(3-765); *Laula - (Rad.) ~ Lavla - (Kaz.)* “1. Alev alev yanmak, 2. (an.değ.) Büyümek, serpilmek, gelişmek.”(3-766); *Lıqsı - (Rad.) ~ Lıqsı - (Kaz.)* “1. Taşmak isteyip, setlerden engellerden dolayı tekrar eski hâline gelmek, 2. Bağdaş kurduğu yerden kilitlendiği için kıpırdayamamak.”(3-767).

Kırgız: *Lés - (Rad.)* “Aramak.”(3-767); *Kelin (Rad.) ~ Kelin (Kır.)* “1.Oğlunun veya küçük kardeşinin eşi, 2.Kardeşler kendinden küçüklerin eşlerine derler, 3. Genç kadınlar.”(3-692); *Keliş - (Rad.) ~ Keliş - (Kır.)*

"1. Uyuşmak, anlaşmak, kabullenmek; berâberce gelmek."(3-693); **Tel (Rad.) ~ Tel (Kır.)** "İki anne emen yavru, 2. Birbirine yanaşan, yanaşmış duran şey."(4-1148).

"R" sesi sürtünmesiz, yumuşak, titrek bir ön damak ünsüzüdür. Sesin telaffuzunda ağız boşluğundan gelen hava dil ucu ile ön damak arasından çıkarken dili titretir. "R" ünsüzü kelime başlarında sâdece alıntı kelimelerde vardır. Bu kelimelerin başlarında "l" sesinde olduğu gibi "ı, i, u ,ü" sesleri türetilerek Türkçenin bünyesine uygun hâle getirilir. Bu özellik de çoklukla Kırgız lehçesinde görülür (*Irakat "rahat, keyif, haz.;"*; *Irakmat "Rahmet, şükran, teşekkür.;"*; *Reps (Rus.) > İrapıs "Bir tür kumaş.;"*; *İrazı "Razı, tatmin edilmiş." vb).*

"R" sesi Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "P p", Lâtin alfabesinde ise "R, r" harfleriyle gösterilir. Radloff ise bu sesi Kiril "P p" harfiyle göstermiş ve ses değerini: "*Her lehçede Rusçadaki "p (r)" sesine benzer. Sadece Tarançılarda "y (u)" sesi gibi telaffuz edilir.*" şeklinde açıklamıştır.

Kazak: *Ras (Rad.) ~ Ras (Kaz.)* "Yalan değil; gerçek, hakikat; doğru."(4-912); *Ra□las – (Rad.) ~ Raylas – (Kaz.)* "Biriyle düşüncenin uyuşması, aynı düşünmek, fikir birliğine varmak."(4-912); *Riñ (Rad.) ~ İriñ, İriñ (Kaz.)* "İrin, cerahat."(4-912); *Rızık (Rad.) ~ Rızık (Kaz.)* "Rızık, pay, nasip."(4-913).

Kırgız: *Temir (Rad.) ~ Temir (Kır.)* "1. Çok sıcakta gevşeyip uzayabilen, sağlam, ağır bir metal, kimyevî madde, 2. Bu metalden

yapılan her çeşit âlet.”(4-1151); Kertik (Rad.) ~ Kertik (Kır.) “Çentik, kertik.”(3-705); Ter – (Rad.) ~ Ter – (Kır.) “1. Dermek, yığmak, toplamak, 2. Yolmak, yolup atmak.”(4-1157); Kan-kor (Rad.) ~ Kankor (Kır.) “Kahraman, yiğit; güçlü, kuvvetli.”(3-564).

“Y” sesi sürtünmesiz, yumuşak, akıcı bir ön damak ünsüzüdür. Sesin telaffuzu anında dil genişler ve ses orta damağa yakın bir yerde, dilin her iki tarafına dağılan havayla birlikte çıkar. Çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerinin yazı dillerinde kelime başında “y” sesi yoktur. Sadece alıntı kelimelerde kelime başında “y” sesi vardır. Türkçedeki kelime başındaki aslî “y-” sesi Kazak yazı dilinde “j-”ye, Kırgız yazı dilinde ise “c-”ye dönüşmüştür. Radloff’un sözlüğünde 110 kadar Kırgız lehçesine ait kelimenin “y” sesiyle başladığını belirtmiştik.

“Y” sesi Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde “Й й”, Lâtin alfabesinde ise “Y, y” harfleriyle gösterilir. Radloff bu sesi Lâtin alfabe sistemindeki “j” harfiyle göstermiştir. Bu sesin ses değerine ilişkin açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “*Kelime başında ya da ünlüden sonra Almanca “Jahr” kelimesindeki “j (y)” şeklinde telaffuz edilir. Lehçelerdeki “ja (ya)” Rusçadaki “я (ya)” sesine, “jä(ye)” Rusça “ (ye)” sesine, “jy (yu)” sesi ise Rusça “ю (yu)” sesine karşılık gelir.”*

Radloff sözlüğünde, Kırgız ve Kazak lehçelerine ait kelimelerdeki “y” sesini göstermek için “j” harfinin dışında “i” harfini de kullanmıştır. Radloff “i” harfinin açıklamasında bu durumu belirtmemiştir. Biz bu y’leri (□) harfiyle gösterdik. Kelime başında ve sonunda normal “y” sesine

karşılık gelen "□" sesi, kelime içinde "yı-yi" ses değerine sahiptir. Bu özelliğinden dolayı kelime içinde "bir buçuk ünlü" olarak değerlendirilebilir³¹.

Kazak: *Keyi – (Rad.) ~ Keyi – (Kaz.)* "Rencide olmak, üzölmek, rahatsız olmak."(3-709); *Ke□n (Rad.) ~ Keyin (Kaz.)* "1. Bir işin, bir şeyin (birinin) ardından, sonradan, 2. Sonra, 3. Sonradan, sonundan, 4. Sonra, bir dahaki sefere."(3-710 *Tayanış (Rad.) ~ Tayanış (Kaz.)* "1. Dayanmak, yaslanmak için yapılan değnek, dayanak, 2. (an.değ.) Arkadan destek veren direk, dayanak."(4-1140);

Kırgız: *Y□ (Rad.) ~ Cöö (Kır.)* "Bineęi olmayan, yaya giden, yürüyen."(4-1315); *Yabıķ - (Rad.) ~ Cabıķ - (Kır.)* "Küçölmek, zayıflamak, kuruyup bitmek; fakirleşmek."(4-1305); *Ya□la – (Rad.) ~ Cayla – (Kır.)* "Yazı bir yerde geçirmek, yazın bir yerde ikâmet etmek."(4-1309); *Yılan (Rad.) ~ Cılan (Kır.)* "1. Sürünerek yürüyen, uzun yuvarlak vücutlu, ayaksız genelde büyük bir hayvan, 2. Eski takvimin 6. yılı, 3. (an.değ.) Zehirli."(4-1321); *Yıldır – (Rad.) ~ Cıldır – (Kır.)* "Yerinden oynatmak, yerinden kımıldatmaya çalışmak."(4-1321).

"G" sesi sürtünmeli, süreksiz, yumuşak bir ön damak ünsüzüdür. Bu sesin sert şekli "k" sesidir. "G" sesi Kazak ve Kırgız lehçelerinde kelime başında bulunmaz. Bunun yerine bu sesin sert şekli olan "k" ünsüzü kelime başlarında vardır.

³¹ "Y" ses değerine sahip "ı" harfinin kullanımı ve örnekler için "çift sesli ünlüler" bölümüne bakınız.

“G” ve “K” sesleri Kazak lehçesinin Kiril alfabesinde “Г, г” ve “К, к” harfleriyle gösterilir. Kırgız lehçesinde de “Г, г” ve “К, к” harfleriyle gösterilir. Ancak Kırgız lehçesinde bu harfler aynı zamanda “ğ” ve “ķ” seslerinin de harfleridir. Harflerin hangi sesi karşıladığı kelimenin incelik-kalınlık yapılarına göre ayırt edilebilirler. “G” sesi Lâtin alfabesinde “G, g”, “k” sesi ise “K, k” harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesleri Kiril alfabe sistemindeki şekilleriyle göstermiştir: “Г, г, К, к”.

Kazak: *Kebeje (Rad.) ~ Kebeje (Kaz.)* “Genellikle yemek, yem konulmaya yarayan, ağaçtan yapılan içi oyulmuş büyük sandık, kutu.”(3-687); *Kır□s – (Rad.) ~ Kiris – (Kaz.)* “Bir işi, olayı yerine getirmek için harekete geçmek, işe girişmek, bunu yerine getirmek için uğraşmak, olayı ele almak.”(3-719); *Köbö□ - (Rad.) ~ Köbey – (Kaz.)* “Bollaşmak, çoğalmak; büyümek.”(3-722); *Kögörşün (Rad.) ~ Kögerşin (Kaz.)* “Mavi boz renkli, büyük yemliği olan bir kuş.”(3-724); *Tigis (Rad.) ~ Tigis (Kaz.)* “Elbiseyi ve diğer dikilecek şeyleri dikme işi ve bu işte ortaya çıkan şey.”(4-1177).

Kırgız: *Kebenek (Rad.) ~ Kebenek (Kır.)* “Keçeden kaftan, kepenek.”(3-687); *Kedeñde – (Rad.) ~ Kedeñde – (Kır.)* “Gıdım gıdım yürümek, küçük adımlarla ve hızlıca yürümek.”(3-688); *K□ (Rad.) ~ Köö (Kır.)* “Kömürden, tütünden, ateşten çıkan is, kurum.”(3-721); *Telege□ (Rad.) ~ Telegey (Kır.)* “1. Muhit, dolay, etraf, çevre. 2. Keçe şapka.”(4-1149); *Tögürök (Rad.) ~ Tögörök (Kır.)* “1. Yuvarlak, 2. Çevre, etraf.”(4-1213); *Kögöl (Rad.) ~ Kögöl (Kır.)* “Erkek ördek.”(3-723); *Kögön (Rad.) ~ Kögön (Kır.)* “Kuzu, oğlak; bazen koyun, keçi bağlamak için kullanılan küçük ipleri olan uzun urgan.”(3-723).

B. 6. Arka Damak Ünsüzleri: ğ, ƣ, □, ñ

"Ğ" sesi sürtünmeli, sürekli, yumuşak bir arka damak ünsüzüdür. "ƣ" sesi ise sürtünmeli, süreksiz, sert bir ünsüzdür. Bu iki sesin telaffuzunda da küçük dil dilin arka tarafına iner ve çıkan havanın boğulmasını ve patlamasını sağlar. Kelime başında patlama daha keskin duyulur. Kırgız lehçesindeki "ƣ" ünsüzünün telaffuzunda küçük dil ile dilin arka bölümünde hava sıkıştırılır ve ses belli belirsiz bir biçimde hırıltılı çıkarılır. Bu telaffuzuyla "h" sesine çok yakın bir özellik sergiler. Kazak lehçesindeki "ğ" sesi Kelime başında sadece alıntı kelimelerde, çoklukla da "Arapça ayın (ع) sesinin "ğ"ya dönüştüğü örneklerde görülür (*Ĝajayıp* "Acayıp", *Ĝazız* "Aziz", *Ĝalam* "Âlem", *Ĝalım* "Âlim", *Ĝaşıƣ* "Âşık", *Ĝılım* "İlim" vb). Kazak ve Kırgız lehçelerinde kelime içindeki "ğ" sesi belirgindir.

"Ğ" sesi Kazak lehçesinin Kiril alfabesinde "F, f", Kırgız lehçesinin Kiril alfabesinde "Г, г"; Lâtin alfabesinde ise "Ĝ, ğ" harfleriyle gösterilir. "ƣ" sesi, Kazak lehçesinin Kiril alfabesinde "К, к", Kırgız lehçesinin Kiril alfabesinde "K, k"; Lâtin alfabesinde ise "Ƙ, ƣ" harfleriyle gösterilir. Radloff da "ğ" sesini "ĥ (ğ)" harfleriyle göstermiş, ses değerini açıklarken ise şunları yazmıştır: "Tonlu, sessiz boğuk "x (ĥ)" sesine karşılık olarak gelir. Bu ses Rusça "Бора" kelimesindeki "r (g)" sesine benzer. Fakat "r (g)" sesi "ĥ (ğ)" sesinden daha serttir. "ĥ (ğ)" sesi Arapçadaki "ع" sesine benzer ve Türkler yazıda "ĥ (ğ)" sesini göstermek için "ع" harfini kullanırlar."

“K” sesini Radloff “k, k” harfleriyle göstermiştir. Bu sesin ses değerini şu şekilde açıklamıştır: “*Rusçadaki “k” sesinin söylenişine oranla kapanmanın çok daha arkadan olduğu boğuk dış patlamalı bir ünsüzdür. Bu sözü edilen kapanma tüm lehçelerde aynı şekilde olmaz. Kapanma ne kadar arkada olursa patlama o kadar keskin bir şekilde olur. Bazı Doğu lehçelerinde “k”- kx (kħ) şeklinde telaffuz edilir. Bazı Batı lehçelerinde “k”, orta damak eteğinde telaffuz edilir. Böyle olunca da nefes alma neredeyse hiç duyulmaz.*”

Kazak: *Kaba (Rad.) ~ K̄aba (Kaz.)* “Kalın, sık (sakal, yele).”(3-538); *Kabağat (Rad.) ~ K̄abağat (Kaz.)* “Pek, çok, fazla, öte, bereketli”(3-538); *K̄abırşak (Rad.) ~ K̄abırşak (Kaz.)* “1. Balığın vücudunu yıkarken çıkan, bölük bölük ince kabukçuklar, 2. Bir şeyin yüzünde oluşan ince katı.”(3-540); *K̄ayıç (Rad.) ~ K̄ayıç (Kaz.)* “Suda yüzmesi için yapılan, iki kürekli sivri burunlu su aracı.”(3-594); *K̄urgat – (Rad.) ~ K̄urgat – (Kaz.)* “Kurutmak, suyun kurummasını sağlamak”(3-674). *Miñgir – (Rad.) ~ Miñgir – (Kaz.)* “Yeryüzünü çoğalarak kaplamak; kalabalıklaşmak, çoğalmak, artmak; artarak etrafa yayılmak.”(3-801); *Tağı (Rad.) ~ Tağı (Kaz.)* “Yine, daha, bundan başka, buna ilâveten.”(4-1098); *Tağala – (Rad.) ~ Tağala – (Kaz.)* “Atın ayağına nal çakmak.”(4-1098); *Tuğur (Rad.) ~ Tuğur (Kaz.)* “Binmek için hazırlanan, soyu iyi oylamayan at; iş hayvanı.”(4-1223).

Kırgız: *Kabırğa (Rad.) ~ K̄abırğa (Kır.)* “Bir başı arka omurgalara tutunan, ikinci başı göğüs kemiğine tutunan eğik ince kemik”(3-539); *K̄ibra – (Rad.) ~ K̄ibra – (Kır.)* “1. Çok yavaş, ağır hareket etmek (Himbıl, tembellerle ilgili), 2. Yavaş, ağır, küçük küçük hareket etmek,

yürüme."(3-607); **Қопшо – (Rad.) ~ Қопшо – (Kır.)** "1. Boşaltmak, serbest bırakmak, kıyılatmak, hareket etmek, sallanmak, 2. (an.değ.) Rendelemek, kazımak, traş etmek."(3-643);**Tülğa (Rad.) ~ Tuulğa (Kır.)** "Savaşta giyilen metal başlık."(4-1226); **Turguz – (Rad.) ~ Turguz – (Kır.)** "1. Dikmek, 2. Kaldırmak, uyandırmak."(4-1233); **Қуғун (Rad.) ~ Қуғун (Kır.)** "Tutmak için ardınca kovalayan insan, 2. Sürgün."(3-663).

"H" sesi sürtünmeli, sürekli, sert bir arka damak ünsüzüdür. Türkçe kelimelerde kelime içindeki "k" sesinin süreksizleşmesi neticesinde oluşmuştur. Kazak lehçesinde çoklukla alıntı kelimelerde görülür. Konuşma dilinde "k" sesi ile nöbetleşerek kullanılır (*Hacet ~ Kacet* "Hacet, gerekli olan.", *Hayran ~ Kayran* "Sevgili, kıymetli.", *Hazret ~ Kaziret* "Hazret, sevgili, hürmetli; Tanrı."). Bu sesin Kırgız lehçesindeki kullanımı daha sınırlıdır. Telaffuzu ise Kazak lehçesindeki "h" sesinden biraz farklıdır ve daha çok "k" ünsüzüne yakındır (*Han ~ Kan* "Han, hakan.", *Hanşa* "Hanın, hakanın eşi.", *Himik (Rus.)* "Kimyager.", *Hlor (Rus.)* "Klor.", *Hural (Moğ.)* "Moğolstanda yöneticiye verilen bir unvan.").

Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde "X, x", Lâtin alfabesinde ise "□" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesi Kiril "X, x" harfleriyle göstermiştir. Radloff'un sözlüğünde "h" harfiyle başlayan Kazak ve Kırgız lehçelerine ait örnekler yoktur.

"Ñ" sesi sürtünmesiz, yumuşak, genizsi bir arka damak ünsüzüdür. Türkçenin temel seslerinden biridir. Her iki lehçede de yaygın bir kullanıma sahiptir. Kazak lehçesinde daha sıklıkla görülür. "Ñ" sesi

Kazak ve Kırgız Kiril alfabelerinde “Ң, ң”, Lâtin alfabesinde ise “Ñ, ñ” harfleriyle gösterilir.

Radloff “ñ” sesini Kiril “Ң, ң” harfleriyle göstermiş ve sesin açıklamasında şunları yazmıştır: “*Damak eteğinin arkasında oluşan bir kapanma sonucu telaffuz edilen genizsi “Ң (ñ)” sesidir. Bu ses İngilizce “sing” kelimesindeki “ng” sesi gibi telaffuz edilir.*”

Kazak: *Ғолаң (Rad.) ~ Ғолаң (Kaz.)* “Kalın, sık, uzun (saç)”(3-636); *Қоң (Rad.) ~ Қоң (Kaz.)* “1. Hayvanın beli ile kuyruğunun arası ve buradaki et, 2. (an.değ.) hayvanın semizliği.”(3-641); *Күңүрөн – (Rad.) ~ Күңірен – (Kaz.)* “1. Güçlü ses çıkarmak, 2. Kaygılı, kızgın acılı ses çıkarmak.”(3-750); *Кеңірік (Rad.) ~ Кеңірік (Kaz.)* “Burun kemiğinin altındaki kavis.”(3-699); *Таңсік (Rad.) ~ Таңсік (Kaz.)* “1. Meraklı, hevesli, 2. (an.değ.) muhtaç, ihtiyacı olan.”(4-1120).

Kırgız: *Ғаңşıла – (Rad.) ~ Ғаңşıла – (Kır.)* “Sesini inceltip ses çıkarmak (genellikle köpekler yapar).”(3-565); *Кеңірсі – (Rad.) ~ Кеңірсі – (Kır.)* “Kendini serbest rahat hissetmek, geniş yayılmak.”(3-698); *Кең (Rad.) ~ Кең (Kır.)* “1. Geniş, büyük, 2. Sahra, geniş kır, 3. Çok, bol, fazla, 4. (an.değ.) Serbest, özgür, boş.”(3-697); *Үлпәңда – (Rad.) ~ Үлпәңда – (Kır.)* “Yalaklık yapmak, iyi görünmek için çene çalmak, yaranmaya çalışmak.”(4-1306); *Таңда□ (Rad.) ~ Таңда (Kır.)* “1. Damak, 2. Dilaltı sülükçülüğü ile birlikte dilaltı.”(4-1116).

B. 7. Gırtlak Ünsüzü: Һ

"H" sesi sürtünmeli, sürekli, sert bir gırtlak ünsüzüdür. Bu ses çoğunlukla alıntı kelimelerde görülür. Kazak lehçesinde belirgin bir şekilde kullanılır (*Ühile* – "Uflamak (yorulunca veya can sıkıntısında)", *Şahit* (a.) "Din uğruna canını veren kişi, şehit.", *Şahar* (Fars.) "Şehir, kent.", *Kağarman* "Kahraman, yiğit, alp."). "H" sesi Kırgız lehçesinin yazı dilinde yoktur.

"H" sesi Kazak Kiril alfabesinde "h, h", Lâtin alfabesinde "H, h" harfleriyle gösterilir. Radloff da bu sesi "h, h" harfleriyle göstermiştir ve sesi şu şekilde açıklamıştır: "Almanca "Haben, hoch" kelimelerindeki "h" sesi gibi telaffuz edilir."

B. 8. Rusça "Ts ve Şç" sesleri:

Bu sesler Rusçaya ait ünsüzlerdir. Rusça kelimelerin Kazak ve Kırgız lehçelerine girmesi esnasında kelimelerin imlâları aynen korunduğu için bu sesler de, sesleri karşılayan harfler de söz konusu lehçelerin yazı dillerine girmiştir. Kazaklar ve Kırgızlar kendi yazı dillerini oluştururlarken bağımsız davranamadıkları için bu sesleri ve harfleri gereksiz de olsalar bünyelerine kabul etmek zorunda kalmışlardır. Halbuki "Ts (ц)" sesi zaten alfabelerinde de var olan "т" ve "с" harfleriyle, "Şç (щ)" sesi ise "ш" ve "ч" harfleriyle gösterilebilirdi. Buna benzer bir uygulamayı Arap alfabesiyle yazan bütün Türkler de yapmışlar, Arap ve Fars kelimelerini kendi yazı sistemlerindeki imlâlarıyla yazı dillerine almışlardır. Bu tutum, alıntı kelimeleri Türkçenin kendi ses bütünlüğü içerisinde eritmesini ve Türkçeleştirmesini önlemiştir. Her iki tavır da sakıncalı olmuş, buldukları yüzyıllarda Türkçenin yazılımı için ciddi sorunlar doğmasına yol açmıştır.

Radloff "ц" harfini bazı Türk lehçelerindeki sesleri göstermek için kullanmıştır. Kazak ve Kırgız lehçelerine ait hiçbir kelimedede bu sesi ve onu

gösteren harfi kullanmamıştır. “Şç” sesini ve bu sesi gösteren “ш” harfini alfabesine bile almamıştır.

Bu harflerin dışında çağdaş Kazak ve Kırgız lehçelerindeki Kiril kaynaklı alfabe sistemlerinde yer alan iki özel işaret daha vardır. Bunlar “ayırma (ь)” ve “inceltme (ъ)” işaretleridir. Bunlar Rusça kelimelerin imlâsında kullanılırlar.

III. KAYNAKÇA:

- Abduldayev E., **Kırgız Tilinin Omonimder Sözdüğü**, “İlim”, Frunze, 1986.
- Abduldayev E., İsayev D., **Kırgız Tilinin Tüsendürmө Sözdüğü**, Mektep, Frunze, 1969.
- Abduldayev E., İsayev D., **Kırgız Tilinin Tüsendürmө Sözdüğü, Eki Tomduk**, T.I, “Mektep”, Frunze, 1984.(İkinci cildi basılmamıştır).
- Abduldayev E., Caparov A., Oruzbayeva B., **Kırgız Tili**, “Mektep”, Frunze, 1968.
- Abduldayev Esenkul, **Azırkı Kırgız Tili**, “Kırgızstan”, Bişkek, 1998.
- Ahmatov T., Mukambayev C., **Azırkı Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, “Mektep” Basması, Frunze, 1978.
- Ahmatov T.K., Ömüraliyeva C., **Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, “Mektep” Basması, Frunze, 1990.
- Aksu Nurettin, Işık Ayfer, **Türkiye Türkçөsü-Kırgız Türkçөsü Sözlüğü**, KBY, İstanbul, 1997.
- Balakayev M., (ve diğeri), **Kazirgi Kazak Tili**, Almatı, 1954.
- Baskakov N.A., **Karakalpakskiy Yazık –II, Fonetika i Morfologiya**, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1952.
- Bektayev K.B., **Kazak Tiliniñ Keri Alfabeti Sözdüğü**, Almatı, 1971.
- Bekturov Ş., Sergaliyev M., **Kazak Tili**, “Ravan”, Almatı, 1994.
- Beyşekyev N., **Kazakstandağı Kırgızdardın Tildik Özgөçölүktөрү**, Frunze, 1964.
- Boganbayev E., **Kazak Tilindegi Sinonimler Sözdüğü**, Almatı, 1962.
- Budagov Lazar’, **Sravneitel’nyy Slovar’ Turetsko-Tatarskih’ Nareçiy, I-II**, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’, Sanktpeterburg’, 1869-1871.
- Caparov Ş., **Kırgız Diyalektologiyası**, “Mektep”, Frunze, 1982.
- _____, **Azırkı Kırgız Tilindegi Sinonimler**, “Mektep”, Frunze, 1971.

- Caparov Ş., Seydakmatov K., **Kırgız Tilinin Sinonimler Sözdüğü**, "İlim", Frunze, 1984.
- Cemeney İ., **Parsıça-Kazakça Cene Kazakça-Parsıça Sözdik**, Sanat, Almatı, 1994.
- Clauson Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford, 1972.
- Çeçeybayeva N. Ö., **Kırgız Tilindegi San Atoçtor**, "İlim", Frunze, 1978.
- Damsinsüren Ts., Luvsandwnwev A., **Oras- Mogol Tol'**, Ulaanbaatar, 1982.
- Davletov C., Kudaybergenov S., **Azırkı Kırgız Tili, Morfologiya**, "Mektep", Frunze, 1980.
- Dıyaknov K., **Kırgız Tili, Fonetika, Leksika**, Bişkek, 1992.
- _____, **Özbek Cana Kırgız Tilinin Salıştırma Fonetikası**, Frunze, 1986.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, TDK Yayınları, Ankara, 1972.
- Doskarayev J. (ve diğlerleri), **Kazak Dialektologiyası**, "Gılım", Almatı, 1965.
- Emre Ahmet Cevat, **Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap Fonetik**, TDK Yayınları, İstanbul, 1949
- Ercilasun A.B, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, KB yayınları, Ankara, 1993.
- _____, "Kazak Türkçesinin Kısa Grameri" **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, KBY, Ankara, 1991, s.1047-1060.
- _____, "Kırgız Türkçesinin Kısa Grameri", **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, KBY, Ankara, 1991, s.1061-1072.
- Eren Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1999.
- _____, "Wilhelm Radloff ve Türk Diyalektleri Sözlüğü", **Türk Dili**, cilt LVI, sayı:444, Ankara, Aralık 1988, s.336-354.
- _____, **Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar**, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Hebert R.J., Poppe N., **Kirghiz Manual**, İndiana University Press, İndiana,1963.
- Iskakov A., **Kazirgi Kazak Tili**, "Mektep Baspası", Almatı, 1991.
- İmanov A., **Kırgız Tili**, "Mektep", Frunze, 1990.
- İnan A., "Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi", **TDAY-B 1964**, Ankara, 1989, s. 67-76.
- İndjoudjian D., **Dictionnaire Kazakh-Français**, Publications Orientalistes De France, Paris, 1983.

- İskakov A., (Red) **Abay Tili Sözdigi**, Almatı, 1968.
- İsmail Zeyneş, **Türkçe Kazakça Sözlük**, Ankara (Tarih yok).
- Karamanlıoğlu Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, 1994.
- Karasayev H. K., **Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü**, “Mektep”, Frunze, 1966.
- Kazak Tiliniñ Dialektologiyalık Sözdigi**, “Gılım”, Almatı, 1996.
- Kazak Tilinin Kısaşa Etimologiyalık Sözdigi**, Almatı, Kazak SSR Gılım Baspası, 1966.
- Kazak Tilinin Orfografiyalık Sözdigi**, “Kazakistan”, Almatı, 1988.
- Kazak Tiliniñ Tüsindirme sözdigi, 2 cilt**, Almatı, 1959-1961.
- Köktekin Kâzım, “*Değişen Türk Dünyasında W.Radloff’un Türk Dialektleri Sözlüğü Denemesi Adlı Eserinin Önemi*”, **AÜTAED**, S.1., Erzurum, 1994, s.70-79.
- Kırgız Tilinin Grammatikası**, “Mektep”, frunze, 1982.
- Komisyon (Red. A.I.Iskakov), **Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, 1. Cilt** 1974, **2.cilt** 1976, **3. Cilt** 1978, **4. Cilt** 1979, **5. Cilt** 1980, **6. Cilt** 1982, **7. Cilt** 1983, **8. Cilt** 1985, **9. Cilt** 1986, **10. Cilt** 1986., Gılım Baspası, Almatı.
- Komisyon, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I-II**, KBY, Ankara, 1991.
- Konduçalova S., **V.V. Radlovdun Cıynagan Materiyaldarındağı Kırgız Tilinin Leksikalık Cana Grammatikalık Özgöçölüktörü**, Frunze, 1964.
- Korkmaz Prof. Dr. Zeynep, “*Friedrich Wilhelm Radloff’un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları*”, **Türk Dili**, cilt LVI, sayı:444, Ankara, Aralık 1988, s.318-328.
- Kudaybergenov C., Tursunov A., Sıdıkov C., **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, “İlim” Basması, Frunze, 1980.
- Kudaybergenov S., **Kırgız Tilindegi At Atoçtor**, Frunze, 1960.
- Kydyrbayeva L., **Dictionnaire Français-Kazakh**, Publications Orientalistes De France, Paris, 1983.
- Mahmudov H., Musabayev G., **Kazakhsko-Russkiy Solvar**, Almatı, 1987.
- Mehmet Ölmez, “*Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?*”, **VII Uluslar Arası Türk Dilbilimi Kurultayı**, 7-9 Ağustos 1996, Ankara, s. 365-377. (Yay.: K.İmer, N.E. Uzun).

- Mukambayev C., **Kırgız Tilinin Dialektolojik Sözdüğü**, "İlim", Frunze, 1976.
- _____, Osmankulov A., **Azırcı Kırgız Tili**, "Mektep", Frunze, 1976.
- Musabayev G.G., **Orısşa - Kazakşa Sözdik - Russko - Kazakskiy Slovar'**, I-II, "Kazak Sovet Ensiklopediyası", Almatı, 1978-1981.
- Mustafayev E.M.-E., Şçeribinin V.G., **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Russkiy Yazık (Tıpkıbasım), Multilingual, İstanbul, 1996.
- _____, **Büyük Türkçe-Rusça Sözlük**, Russkiy Yazık (Tıpkıbasım), Multilingual, İstanbul, 1996.
- Nadelyayev V.M., Nasilov D.M., Tenişev E.R., Şçerbak A.M., **Drevnetyurskiy Slovar'**, Nauka, Leningrad, 1969.
- Oraltay Hasan, Yüce Doç.Dr. Nuri, Pınar Saadet, **Kazak Türkçesi Sözlüğü**, TDAV Yayınları, İstanbul, 1984. (Keñesbayev Başkanlığındaki komisyonun hazırladığı iki ciltlik **Kazak Tiliniñ Sözdüğü** adlı eserin tercümesi).
- Öner Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- Öztopçu K. (ve diğerleri), **Dictionary of The Turkic Languages: English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek**, London, Routledge, 1996.
- Redhouse Sir James W., **Turkish And English Lexicon**, Çağrı yayınları, İstanbul, 1992.
- Sartbayev K.K., **Azırcı Kırgız Tili**, Frunze, 1958.
- Savranbayev N.T., **Orısşa-Kazakşa Sözdik**, Moskva, 1954.
- Shnitnikov B.N., **Kazakh-English Dictionary**, American Council of Learned Societies, London, 1966.
- Sertkaya Osman F., "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırmacı olarak Wilhelm Radloff", **Türk Dili**, cilt LVI, sayı:444, Ankara, Aralık 1988, s.303-317.
- Sevortyan E. V., **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov**, "Nauka", Moskva, 1974, 1978.
- Tajutov A., **Bol'soy Kazahsko-Russkiy Slovar'**, 3 cilt, Almatı, 1998-1999.
- Tekin Talât, **Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Temir A., "Friedrich Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Eserleri", **Türk Dili**, cilt LVI, sayı:444, Ankara, Aralık 1988, s.293-302.

- _____, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri**, TDK Yayınları, Ankara, 1991.
- Tietze Andreas, **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt-1, A-E**, Simurg, İstanbul-Wien, 2002.
- Türkçe Sözlük**, TDK yayınları, cilt 1-2, Ankara, 2001.
- Ülkütaşır Şakir, “*XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz*”, **TD-B**, Seri: III, Sayı: 12-13, Ocak-Aralık 1948, İstanbul, s.45-55.
- Yudahin K.K., **Kirgizsko-Russkiy Slovar’**, Sovetskya Antsiklopediya, **Kniga 1 A-K, Kniga 2 L-Ya**, Moskva, 1965. (Frunze, 1985).
- Yudahin K.K., (Çev.Abdullah Taymas), **Kırgız Sözlüğü, I-II**, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
- Yunusaliyev B.M., **Kırgız Diyalektologiyasında**, Mektep, Frunze, 1971.
- Yüce Nuri, “*Friedrich Wilhelm Radloff’un Derlemeleri*”, **Türk Dili**, cilt LVI, sayı:444, Ankara, Aralık 1988, s.329-335.